

**ÌWÉ
ÌDÁNILÉKÒÓ**

**YOR 421: ÀWỌN OHUN ÀRÍYÀNJÍYÀN NÍ SÍNTÁÀSÌ YORÙBÁ
(ISSUES IN THE SYNTAX OF YORÙBÁ)**

Ònkòwé Kòòsì

Ọjògbòn Ọládíípò Ajíbóyè
Èka Ìmò Èdà-Èdè, Èkó Áfíríkà átí Ésíà
Yunifásítì Èkó, Yábàà, Lagos
oajiboye@unilag.edu.ng;
ajjakoladi@gmail.com
[+2348126932123](tel:+2348126932123)

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA

National Open University of Nigeria

Headquarters

14/16 Ahmadu Bello Way

Victoria Island

Lagos

Abuja Annex

245 Samuel Adesujo Ademulegun Street

Central Business District

Opposite Arewa Suites

Abuja

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng

URL: www.nou.edu.ng

National Open University of Nigeria

First Printed

ISBN:

All Rights Reserved

Printed by

For

National Open University of Nigeria

IKÒ ABALA-ÈKÓ (Course Team) Òjògbón Oládíipò J. Ajíbóyè (Ònkòwé Kòòsì/Course Developer/Writer) – Department of Linguistics, African & Asian Studies, University of Lagos

YOR 421 ÀWỌN OHUN ÀRÍYÀNJÍYÀN NÍ SÍNÁÀSÌ YORÙBÁ (ÌPÍN KÍRÈDÌTÌ 2 C)

A consideration of the current and relevant issues in the syntax of Yoruba (e.g, focus construction; ideophones, nominalization; genitive constructions **these two topics could be included also: the status of Ó – is it a pronoun (3rd person sg pronoun) or a high toned syllable HTS**).

Àyèwò àwọn ohun àríyànjíyàn ní sínáàsì Yorùbá òde òní (b.a. èhun àkíyèsí alátẹnumó; idíófóònù; isòdorúkọ àti àpólà oníbàátan).

ÀKÓÓNÚ

OJÚ ÌWÉ

Ìfáàrà.....
Àníyàn Abala-ẹkọ.....
Èròngbà Abala-ẹkọ
Lílọ nínú Abala-ẹkọ yí.....
Èròjà fún Abala-ẹkọ
Ìpín Èkọ
Àkànlò-ìwé àti Ìtọkasí
Ìgbéléwọn.....
Ìṣẹ àṣetiléwá tí olùkọ fowọ sí
Ìpínnwò Àṣekágba àti Ìgbéléwọn
Ìlànà Ìfowọsí Abala-ẹkọ
Àtúnnyèwò Abala-ẹkọ /Ìlànà Àkóónú Ìdánilẹkọ
Ọnà láti ṣe àṣeyọrí nínú Abala-ẹkọ yí
Ìkúnnilowọ/Olùkọ àti Ìkọni
Ìṣoníṣókí

ÌFÁÁRÀ

YOR 421 jẹ abala-ẹkọ gírámà tó jẹ mọ Síntáàsì Yorùbá. Ìkọni yí jẹ oníkíredítì méjì fún akẹkọọ ọlọdún kẹrin. Módù méta ni ìkọni yí ní. A pín módù kọọkan sí ipín mārùn-ún. Ọpọ orí-ọrọ gírámà Yorùbá tó jẹ mọ sínáàsì ni ìkọni yí dá lé. Níwọn bó ti jẹ pé èyí kì í ṣe abala sínáàsì àkọkọ ni kọòsì yí jẹ, ẹkọ bí YOR 224 lè jẹ àtẹgùn fun. A ti ṣe àkọjọ èròjà ìkọni yí lónà tó mú kí kíkọ abala gírámà tó rọ mọ sínáàsì rọrùn fún kíkọ àwọn akẹkọọ tó jẹ elédè. Ìlànà ìkọni yí jẹ ká mọ ohun tí ìkọni yí da lé àti àwọn ìwé fún àmúlò. Nínú èròjà yí, ẹ tún máa ṣe alábàpádé ilànà gbígbòrò fún iye àkókò tó ṣeé ṣe kí ẹ lò fún ipín kọọkan. Àwọn ìṣẹ àṣetiléwá tí olùkọ fowọsí wà fún kí ẹ lè tètè rí bí ẹ ti n ṣe sí kí ẹ bà á lè tètè tẹsíwájú. Wíwá sí kíláàsì ìkọni máa jẹ ìrànlowọ láti lè jíròrò lórí àwọn ìṣòrò tí ẹ bá ní pẹlú olùkọ yín. Nítorí nà, ó pọn dandan láti máa lọ sí àwọn kíláàsì wọnyẹn.

ÀNÍYÀN ABALA ÈKÓ

Àníyàn abala ẹkọ yí ni láti jẹ kí ẹ mọ:

- díẹ nínú àwọn ohun tí ẹnu kò fí bèẹ kò lé lórí ní sínáàsì Yorùbá

- oríṣíríṣi àrìyànjìyàn tó wà lórí orí-òrò kòòkan tí a ti fi hàn
- ọ̀nà tí àwọn onímọ̀ fi ń ẹ̀ àwíjàrẹ̀
- oríṣíríṣi ọ̀nà tí àwọn onímọ̀ fi ń ẹ̀ ẹ̀gbẹ̀ lẹ̀yìn èrò tí wọn ní lókàn
- bí akẹ̀kọ̀ ẹ̀ lẹ̀ fi èrò ti wọn hàn lórí orí ọ̀rò tí àrìyànjìyàn wà nípa rẹ̀.

ÈRÒNGBÀ ABALA ÈKỌ (COURSE OBJECTIVES)

Ní ìparí abala-ẹ̀kọ̀ yìí, akẹ̀kọ̀ ti gbọ̀dọ̀ lè:

- tọ̀ka sí àwọn ohun àdìtù àti ohun àrìyànjìyàn ní síntààsì Yorùbá
- mọ̀ àwọn ohun tí ẹ̀nu ti kò àti àwọn ohun tí ẹ̀nu kò kò lé ní síntààsì Yorùbá
- tọ̀kasí ìbáṣepọ̀ tó wà láàrín oríṣíríṣi fọ̀nrán síntààsì Yorùbá
- ẹ̀gbẹ̀ tàbí tako èrò ẹ̀nikan lórí orí ọ̀rò kan tí àrìyànjìyàn wà lórí rẹ̀
- gbé èrò tara rẹ̀ kalẹ̀ lórí àwọn ohun tí ẹ̀nu kò kò lé lórí.

ATỌ̀NÀ FÚN ÀKÓÓNÚ ABALA ÈKỌ

O gbọ̀dọ̀ ka gbogbo ìpín ẹ̀kọ̀; kí o bàá lè parí abala-ẹ̀kọ̀ yìí. O tún gbọ̀dọ̀ ka àwọn àkànlò-ìwé tí a yàn fún ìpín ìdánílẹ̀kọ̀ kòòkan àti àwọn èròjà tí NOUN fún yín. Ní ìpín kòòkan, o máa rí àwọn (ìbèèrè) ìṣẹ̀-àyanṣe fún ìgbéléwọ̀n ara ẹ̀ni, o tún gbọ̀dọ̀ máa fi ìṣẹ̀ àṣetiléwá sọ̀wọ̀ síwájú fún ìgbéléwọ̀n.

Dájúdájú, o gbọ̀dọ̀ ni lókàn pé o máa ẹ̀ ìpínwò ní ìparí abala-ẹ̀kọ̀ yìí. Nnkan bí ọ̀sẹ̀ mèèédógún ni mo retí pé abala-ẹ̀kọ̀ yìí a gbà é láti kọ̀. Ní ìsàlẹ̀ yìí, wà á rí àwọn ẹ̀yà abala-ẹ̀kọ̀ lókanòjọkan. Pípín àkókò rẹ̀ bó ti tọ̀ àti bó ti yẹ ẹ̀ pàtàkì láti lè parí abala-ẹ̀kọ̀ lásìkò.

ÈRÒJÀ ABALA ÈKỌ

Àwọn ẹ̀yà tó ẹ̀ pàtàkì ní abala-ẹ̀kọ̀ yìí nìwọ̀nyí:

1. Ìlànà fún Abala-ẹ̀kọ̀
2. Ìpín Èkọ̀
3. Ìwé-àkànlò
4. Fàlì Ìṣẹ̀-àyanṣe
5. Àkóónú Ìdánílẹ̀kọ̀ Ètò-ìṣẹ̀

ÀWỌN ÌPÍN ÈKỌ

Ní abala-ẹ̀kọ̀ yìí, módù mèta àti ìpín mèèédógún (15) ló wà níbẹ̀. Módù kìní (1) jẹ̀ ọ̀kànlòjọkan ìdánílẹ̀kọ̀ lórí Ìṣodorúkọ àti Idiófòònú. Módù yìí máa fún yín ní òye ohun tí ìṣodorúkọ jẹ̀ àti oríṣíríṣi ọ̀nà tí Yorùbá ń gbà ẹ̀dà ọ̀rò-orúkọ tuntun. Ẹ̀wẹ̀ nínú Módù yìí kan náà ni ẹ̀ ti máa tún ní ànfàní láti mọ̀ ohun tí a ń pè ní idiófòònú, ihun rẹ̀ àti ìsọ̀rì gírámà tí ó wà lédè Yorùbá. Módù kejì lẹ̀ ti máa ní òye nípa àpólà-orúkọ oníbaàtan. Ní pàtàkì, ẹ̀ ó ní òye nípa oríṣi àpólà orúkọ méjì ti ẹ̀ máa bá pàdé nínú àpólà oníbaàtan, ìbáṣepọ̀ tó wà láàrín wọn àti mọ̀fíìmù to so wọn pẹ̀. A ó ẹ̀ òfintótótó oríṣi mọ̀fíìmù méjì tó máa ń yeyọ̀ nínú àpólà náà àti ìjeyọ̀ wọn lóṣòṣò àti ìjeyọ̀ wọn nínú àpólà náà. Ní Módù kẹ́ta ni a ti máa ẹ̀ alábàápàdé orí-òrò méjì pàtàkì: ẹ̀hun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ àti àpólà-orúkọ agé́rì. Ẹ̀ máa kọ̀kọ̀ mọ̀ ohun ti ẹ̀hun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ jẹ̀, bí a ẹ̀ ń ẹ̀dà wọn, àwọn fọ̀nrán tí ìṣètẹnùmọ̀ kò ti lè wáyé àti àrìyànjìyàn lórí ìhn náà. Ní abala tó kẹ́yìn ni mo ti máa tẹ̀síwájú lórí àpólà-orúkọ oníbaàtan tí ẹ̀ ti bá pàdé ní módù kejì. Ohun tí a ó gbájú mọ̀ níbi ni àpólà-orúkọ oníbaàtan agé́rì, ihun àti itúpalẹ̀ rẹ̀. Akẹ̀kọ̀ á lè mọ̀ èrò méjì pàtàkì tí àwọn onímọ̀ ní nípa wúnrèn *ti* inú àpólà-orúkọ agé́rì náà.

MÓDÙ I: Ìṣòdòrúkọ àti Idíófóònù

ÌPÍN KIÍNÍ: Ìṣẹ́dà ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àmúlò àfòmọ́wájú/àfòmọ́ ibèrè

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékòọ̀
- 4.1 Àfòmọ́ iwájú aṣefáwẹ̀lì
- 4.2 Lílò àfòmọ́ iwájú oníbejì
- 4.2.1 Mọ́fíímù àì-
- 4.2.2 *Oní* àti oni: mọ́fíímù kan ni àbí méjì
- 4.2.3 *àti*- mọ́fíímù kan ni àbí méjì
- 4.3 Lílò àfòmọ́wájú olóhùn òkè “í”
- 4.4 Àwọ̀n ọ̀tẹ̀ tí ó dé lílò àfòmọ́ iwájú
- 4.5 Njẹ́ mọ́fíímù àfòmọ́wájú aṣekónsónánàntì wà lédè Yorùbá?
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Ìṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0 Àwọ̀n ìwé fún àyẹ̀wó

ÌPÍN KEJÌ: Àfòmọ́ àsopò

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékòọ̀
- 4.1 Ìṣẹ́dà ọ̀rọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀ àsopò
- 4.2 Ọ̀rọ̀ àsopò *kí*
- 4.3 Ọ̀rọ̀ àsopò *sí*
- 4.4 Ọ̀rọ̀ àsopò *bí*
- 4.5 Ọ̀rọ̀ àsopò *dé*
- 4.6 Ọ̀rọ̀ àsopò *lé*
- 4.7 Ọ̀rọ̀ àsopò *ní*
- 4.8 Ọ̀rọ̀ àsopò *ni/n*
- 4.9 Ọ̀rọ̀ àsopò *rè*
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0** Ìṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0** Àwọ̀n ìwé fún àyẹ̀wó

ÌPÍN KETA: Ìṣẹ́dà ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àpètúnpe

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Afojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékòọ̀
- 4.1 Ìpínsísọ̀rì
- 4.2 Àpètúnpe kíkún: ọ̀rọ̀-orúkọ
- 4.3 Àpètúnpe kíkún: àpólà ìṣe
- 4.4 Àpólà atókùn
- 4.5 Àpètúnpe Èlẹ̀bẹ
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Ìṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

ÌPÍN KẸRIN: Ọ̀rọ̀-orúkọ kíkànpọ̀ àti fífí ìlò sọ gbólóhùn di ọ̀rọ̀ orúkọ

- 1.0 Ìfààrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsun
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékọ̀
- 4.1 Ọ̀rọ̀ orúkọ kíkànpọ̀
- 4.2 Kíkan ọ̀rọ̀ àsopọ̀ àti ọ̀rọ̀ ìṣe pọ̀
- 4.3 Ìfílò sọ gbólóhùn di orúkọ
- 4.3.1 Fífí ìlò sọ gbólóhùn àlàyé di orúkọ
- 4.3.2 Fífí ìlò sọ gbólóhùn àtẹnumọ̀ orúkọ
- 4.3.3 Fífí ìlò sọ gbólóhùn àyísòdì di orúkọ
- 4.3.4 Fífí ìlò sọ gbólóhùn àṣẹ di ọ̀rọ̀ orúkọ
- 4.3.5 Fífí ìlò sọ gbólóhùn ìbèèrè di ọ̀rọ̀ orúkọ
- 5.0 Ìṣọ̀nísókí
- 6.0 Ìṣẹ̀ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé ìtókasi

ÌPÍN KÁRÙN-ÚN: Ìhun idiófòdùn àti òtẹ̀ tí ó dè é

- 1.0 Ìfààrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsun
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékọ̀
- 4.1 Ìhun idiófòdùn
- 4.2 Bátàni fàwẹ̀lì ní Idiófòdùn
- 4.2.1 Idiófòdùn onífawẹ̀lì i-i-i(i)
- 4.2.2 Idiófòdùn onífawẹ̀lì u-u-u(u)
- 4.2.3 Idiófòdùn onífawẹ̀lì e-e-e(e)
- 4.2.4 Idiófòdùn onífawẹ̀lì o-o-o(o)
- 4.2.5 Idiófòdùn onífawẹ̀lì ẹ-ẹ-ẹ(ẹ) àti ọ-ọ-ọ(ọ)
- 4.2.6 Idiófòdùn onífawẹ̀lì a-a-a(a)
- 4.3 Bátàni ìró ohùn
- 4.3.1 Idiófòdùn olóhùn òkè (O)
- 4.3.2 Idiófòdùn olóhùn ìsàlẹ̀ (I)
- 4.3.3 Idiófòdùn olóhùn àárín (A)
- 4.3.4 Idiófòdùn alápapọ̀ ohùn
- 4.4 Bátàni kọ̀nsónántì nínú idiófòdùn
- 4.4.1 Àtòpọ̀ kọ̀nsónántì ajẹmètẹ̀
- 4.4.2 Àtòpọ̀ kọ̀nsónántì àjẹmètẹ̀
- 4.4.3 Àtòpọ̀ kọ̀nsónántì àjẹmètẹ̀ àti ajẹmètẹ̀
- 4.5 Idiófòdùn nínú gírámà
- 4.5.1 Oríṣi Idiófòdùn
- 4.5.2 Idiófòdùn àìfírómọ̀rísí
- 4.5.3 Idiófòdùn ìfírósínròdọ̀je
- 4.6 Idiófòdùn nínú gírámà Yorùbá
- 4.6.1 Idiófòdùn gẹ̀gẹ̀ bí ọ̀rọ̀-ẹ̀yán
- 4.6.2 Idiófòdùn gẹ̀gẹ̀ bí ọ̀rọ̀-orúkọ
- 4.6.3 Idiófòdùn gẹ̀gẹ̀ bí ọ̀rọ̀-àpọ̀nlẹ̀
- 5.0 Ìṣọ̀nísókí
- 6.0 Ìṣẹ̀ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

Módù II: Àpólà-orúkọ oníbàátan
ÌPÍN KIÍNÍ: Oríṣíríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kòọ̀
- 4.1 Àpólà-orúkọ ajẹmọ̀nìí
- 4.1.1 Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkúrò
- 4.1.2 Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkúrò
- 4.2 Àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmáfihàn
- 4.3 Àpólà-orúkọ oníbàátan ajẹmépòn-òn
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

ÌPÍN KEJÌ: Ìhun àpólà-orúkọ oníbàátan

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà ati Àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kòọ̀
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

ÌPÍN KETA: Ìtupalẹ̀ àti àlàyé àwọn àpólà orúkọ oníbàátan

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà ati Àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kòọ̀
- 4.1 Atọ̀ka ibátan àti ìrísí rẹ̀
- 4.2 Ìjọra àti iyàtò láàárín APOR oníbàátan ajẹmọ̀nìí, ajẹmáfihàn àti ajẹmépòn-òn
- 4.3 Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkúrò àti Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkúrò
- 4.4 Ìjọra àti iyàtò láàárín mọ́fîmù fáwẹ̀lì olóhùn àárín àti mọ́fîmù ti?
- 4.5 APOR-oníbàátan: ìjẹyọ fáwẹ̀lì olóhùn àárín nìkan àti àpapọ́ fáwẹ̀lì olóhùn àárín àti *ti*
- 4.6 Òtẹ̀ tó de ìjẹyọ mọ́fîmù ibátan /i/
- 4.7 Àpólà agẹ́rì nínú àpólà oníbàátan
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣẹ́ ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi:

ÌPÍN KÉRIN: Èrì àtakò àti èrì ìṣegbèlẹ̀yìn pé àpólà orúkọ oníbàátan wà

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà ati àfojúṣùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kòọ̀
- 4.1 Ìhun àpólà orúkọ oníbàátan kò nílò atọ̀ka ibátan
- 4.1.1 Amúkípèdè já gaara lásán ni Fáwẹ̀lì olóhùn àárín (FOA)
- 4.1.2 Àmì iyèmẹ̀jì lásán ni FOA
- 4.1.3 Èrì láti ẹ̀ka èdè Yorùbá b.a. Mọ̀bà

4.2 Atóka ìbátan ni Fáwèlì olóhùn àárín (FOA) tí ìrísí rẹ̀ jẹ́ /i/ ní ihun ìpílẹ̀.

4.2.1 Ìjẹyọ́ FOA ní í ẹ̀ pẹ̀lú ìtumọ̀

4.2.2 Ìjẹyọ́ FOA yọ́ pónna kúrò nínú gbólóhùn

5.0. Ìsọ̀nísókí

6.0. Iṣẹ́ ẹ̀ṣíṣe

7.0. Ìwé ìtókasi

ÌPÍN KÁRÙN-ÚN:

1.0 Ìfáàrà

2.0 Èrò̀ngbà ati Àfojú̀sùn

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

5.0 Ìsọ̀nísókí

6.0 Iṣẹ́ ẹ̀ṣíṣe

7.0 Ìwé ìtókasi

Módù III

Èhun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ àti àpólà-orúkọ́ agerí

ÌPÍN KIÍNÍ: Àlàyé èhun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀

1.0 Ìfáàrà

2.0 Èrò̀ngbà

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.1 Àkíyèsí itẹ̀numọ̀ APOR olùwà

4.2 Àkíyèsí itẹ̀numọ̀ fún àbọ̀ (tààrà)

4.3 Àkíyèsí itẹ̀numọ̀ fún ọ̀rọ̀-ìṣe

4.4 Àkíyèsí itẹ̀numọ̀ fún ẹ̀yán

4.5 Àkíyèsí itẹ̀numọ̀ fún Àpólà atókùn

5.0 Ìsọ̀nísókí

6.0 Iṣẹ́ ẹ̀ṣíṣe

7.0 Ìwé ìtókasi

ÌPÍN KEJÌ: Àwọn fónrán tí a kò lè ẹ̀ ṣe àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ fún

1.0 Ìfáàrà

2.0 Èrò̀ngbà

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.0 Àyẹ̀wò àpólà-orúkọ́ àti àpólà atókùn

4.1 Àpólà-orúkọ́

4.2 Àpólà atókùn

5.0 Ìsọ̀nísókí

6.0 Iṣẹ́ ẹ̀ṣíṣe

7.0 Ìwé Ìtókasi

ÌPÍN KETA: Èrò tó ẹ̀gbè lẹ̀yìn ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gégé bí àpólà-orúkọ́

1.0 Ìfáàrà

2.0 Èrò̀ngbà

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀: Èrò tó ẹ̀gbè lẹ̀yìn ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gégé bí àpólà orúkọ́

5.0 Ìsọ̀nísókí

6.0 Iṣẹ́ ẹ̀ṣíṣe

7.0 Ìwé Ìtókasi

ÌPÍN KẸRIN: Èrò tó ẹ̀gbẹ̀ lẹ̀yìn ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gégé bí gbólóhùn

1.0 Ìfààrà

2.0 Èrò̀ngbà àti àfojú̀sùn

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀: Èrò tó ẹ̀gbẹ̀ lẹ̀yìn ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gégé bí gbólóhùn

5.0 Ìṣonísókí

6.0 Ìṣẹ̀ ṣíṣe

7.0 Ìwé ìtọ́kasí

ÌPÍN KARÙN-ÚN: Àpólà-orúkọ Agérí

1.0 Ìfààrà

2.0 Èrò̀ngbà àti àfojú̀sùn

3.0 Àkóónú Ìdánílẹ̀kọ̀

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

4.0 Àkóónú Ìdánílẹ̀kọ̀

4.1 Atọ́ka ìní ni wúnrèn *ti*, kì í ẹ̀ arópò-orúkọ tàbí ọ̀rọ̀ orúkọ

4.2 Ìṣẹ̀ “*ti*” nínú àpólà-orúkọ oníbàátan

4.3 Báwo ni àpólà-orúkọ oníbàátan ẹ̀ ní di abirùn?

4.4 Arópò-orúkọ tàbí ọ̀rọ̀ orúkọ ni wúnrèn *ti*, kì í ẹ̀ atọ́ka ìní

4.5 Àríwísí èrò pé èkúnrẹ̀rẹ̀ àpólà-orúkọ oníbàátan ni “*ti APOR*”

5.0 Ìṣonísókí

6.0 Ìṣẹ̀ ṣíṣe

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí.

MÓDÙ I: Ìṣodorúkọ àti Idiófóònù

Ìpín kííni: Ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àmúlò àfòmọ̀wájú/àfòmọ̀ ibèrẹ̀

Ìpín kejì: Àfòmọ̀-àsopò

Ìpín kẹta: Ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àpètúnpe

Ìpín kẹrin: Ọ̀rọ̀-kíkànpò àti fífí ilò sọ gbólóhùn di ọ̀rọ̀ orúkọ

Ìpín karùn ún: Idiófóònù

ÌPÍN KÌÍNÍ: Ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àmúlò àfòmọ̀wájú/àfòmọ̀ ibèrẹ̀ àti idiófóònù

1.0 Ìfààrà

Ní módù yí, a ó ṣàlàyé ohun tí ìṣodorúkọ jẹ̀ àti oríṣiríṣi àwọn ọ̀nà tí a n gbà ẹ̀ ìṣodorúkọ nípa àfòmọ̀wájú/àfòmọ̀ ibèrẹ̀.

2.0 Èrò̀ngbà àti Àfojú̀sùn

Ohun tí a gbà lèrò ni ni jíjẹ̀ kí akẹ̀kọ̀ ní ọ̀ye kíkún tí a ó fi àlàyé tó kúná ẹ̀ lórí oríṣiríṣi àwọn ète àti ọ̀nà tí a n gbà láti ṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ pẹ̀lú àfòmọ̀wájú/àfòmọ̀ ibèrẹ̀. A ó si fi ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àpẹ̀rẹ̀ ti àwọn àlàyé wa lẹ̀yìn.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Kí ni ìṣodorúkọ?
- Kí ni a n pè ní àfòmọ̀?
- Oríṣi àfòmọ̀ mélé̀dó ni ó wà ní èdè Yorùbá?
- Kí ni àfòmọ̀ oníbèjì lédè Yorùbá?
- Irú ọ̀rọ̀-orúkọ wo ni mófîmù “*tí*” lè ṣẹ̀dá? Kí ni àlàyé tí lè ẹ̀ nípa àfòmọ̀ náà?
- Kí ni àbùdá àwọn ọ̀rọ̀ àsopò gégé bí mófîmù afarahẹ̀?

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

Ìṣòdòrúko ni ṣíṣe ẹ̀dá ọ̀rọ̀ tuntun láti ara ọ̀rọ̀ tàbí mọ́fínmù tó lè dá dúró. Ọ̀nà méré̀n pàtàkì ni a n gbà ẹ̀ ṣe ìṣòdòrúko nínú ẹ̀dè Yorùbá tí a ó mẹnubà nínú ìdánìlẹ̀kọ̀ yìí. Àwọn ni:

- lílò àfòmọ̀
- ṣíṣe àpètúnpè
- ṣíṣe àkànpò ọ̀rọ̀ méjì
- fífi ilò sọ odidi gbólóhùn di orúko.

Gbogbo àwọn ìgbésẹ̀ tí a dárúkọ̀ wọ̀nyí ni a máa ṣàlàyé wọn ní ọ̀kọ̀ọ̀kan ní àwọn ipín márùn-ún inú módù yìí. Şùgbọ̀n ní ipín yìí, kíkì ìṣòdòrúko tó n ẹ̀ ṣe àmúlò àfòmọ̀ ìbèrẹ̀ ni a máa gbé yẹ̀wò.

Míménuba mọ́fínmù àfòmọ̀ ti tètè jẹ̀ kó yé wa wí pé, oríṣi mọ́fínmù méjì ló wà: èyí tó lè dá dúró àti èyí tí kò lè dá dúró. Mọ́fínmù tí kò lè dá dúró yẹn náà ni a tún mò sí afaraḥẹ̀ tàbí àfòmọ̀. Àbùdá irúfẹ̀ mọ́fínmù yìí ni wí pé wọn kò dá ìtumọ̀ ní fúnra wọn, şùgbọ̀n ní kété tí a bá ti ta wọn mò ọ̀rọ̀ tàbí mọ́fínmù adádúró ni ìtumọ̀ wọn ti máa hàn.

Ohun tí a n gbìyànjú àtìṣọ̀ ni wí pé, àwọn ọ̀rọ̀-orúko kan wà tó jẹ̀ pé àtiwáyé wọn kò ẹ̀ ṣe yín ṣíṣedá wọn nípa àmúlò mọ́fínmù àfòmọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀ tàbí mọ́fínmù tó lè dá dúró.

Oríṣíríṣi àfòmọ̀ ni ó wà nínú ẹ̀dè ní àgbáyé şùgbọ̀n nínú ẹ̀dè Yorùbá, kíkì àfòmọ̀ ìbèrẹ̀/iwájú àti àfòmọ̀ àṣopọ̀ nìkan ni ó wà tí a fi máa n ẹ̀dà ọ̀rọ̀-orúko. Ẹ̀ jẹ̀ kí n pààlà láàárín oríṣi àfòmọ̀ méjì náà.

Àwọn àfòmọ̀ iwájú ni àwọn wúnrèn tí a máa n ta mò ìbèrẹ̀ mọ́fínmù adádúró nígbà tí àfòmọ̀ àṣopọ̀ jẹ̀ àwọn mọ́fínmù tí a n lò láti so ọ̀rọ̀-orúko irú kan náà papọ̀ láti ẹ̀dà ọ̀rọ̀ miiṣà.

Ìpísíṣọ̀rì

- àfòmọ̀ iwájú/ìbèrẹ̀ oníwóró fáwẹ̀lì
- lílò àfòmọ̀ ìbèrẹ̀ oníbejì
- Àwọn òtẹ̀ tí ó de lílò àfòmọ̀ iwájú

4.1 Àfòmọ̀ iwájú aṣefáwẹ̀lì

Oríṣi àfòmọ̀ iwájú méjì ni àwọn onímọ̀ ti tọ̀ka sí lédè Yorùbá: ajẹmọ̀-fáwẹ̀lì àti ajẹmọ̀-kónsónántì. Kíkì mọ́fínmù àfòmọ̀ ajẹmọ́fínmù ni a máa sọ̀rọ̀ bá nínú ìdánìlẹ̀kọ̀ yìí ní ikádìí, a ó mò ìdí rẹ̀ tí a kò fi sọ̀ nípa mọ́fínmù àfòmọ̀ ajẹmọ̀-kónsónántì.

Mo fẹ̀ bẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú ifáàrà pé gbogbo àwọn fáwẹ̀lì àìránmúpè tí ó wà nínú ẹ̀dè Yorùbá yàtò sí **u** ni a máa n lò gégé bí àfòmọ̀ iwájú ní Yorùbá àjùmọ̀lò. Ẹ̀ jẹ̀ kí a wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

ì + fẹ̀	>	ìfẹ̀
ì + tẹ̀	>	ìtẹ̀
è + rò	>	èrò
ò + ró	>	òró
ẹ̀ + şẹ̀	>	ẹ̀şẹ̀
ọ̀ + gbọ̀n	>	ọ̀gbọ̀n
ọ̀ + wọ̀n	>	ọ̀wọ̀n
à + şẹ̀	>	àşẹ̀
a + dé	>	adé

Şe àkíyèsí àwọn kókó wọ̀nyí:

- ọ̀rọ̀-ìṣe ni a ta àwọn àfòmọ̀ òkè wọ̀nyẹn mò

b. ọ̀rọ̀ ị̀ṣe òkè yí jẹ́ onísílẹ̀bù kan

d. àmì ohùn ìsàlẹ̀ àti àárín ní ó wà lórí àfòmọ̀ iwájú

e. àfòmọ̀ iberẹ̀ kò lè ní àmì ohùn òkè lórí nítorí ojúlówó ọ̀rọ̀ Yorùbá to bẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú fàwẹ̀lì kò le ní àmì ohùn òkè.

ẹ. Tí a bá wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè, ó sòro láti sọ pé fàwẹ̀lì kan n ẹ̀dá ọ̀wọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ kan nípa àbùdá ìtumọ̀.

Àmọ́ sáá, a tún lè so àwọn àfòmọ̀ aṣefáwẹ̀lì kan mó mó ọ̀rọ̀-ìṣe àti ọ̀rọ̀-orúkọ tí ó jẹ́ àbò fun tàbí àtòpọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe méjì bí ó ti ẹ̀ hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

ì + gbá ilẹ̀	>	ìgbálẹ̀
ì + wẹ̀ òkun	>	ìwẹ̀kun
ò + ní owó	>	olówó
o + ní ikọ̀là	>	oníkọ̀là
e + gbé	>	egbé
ẹ + fún	>	ẹfun
à + pa tà	>	àpatà
a + yan ẹ̀ran	>	ayanran

Èwẹ̀, ó sòro láti déédé sọ pé ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn àfòmọ̀ iberẹ̀ ní ó ní ìtumọ̀ tirẹ̀ nínú ọ̀rọ̀ orúkọ tí a ẹ̀dá wọn Lóke yí. Ẹ́ jẹ́ kí a tún wo ọ̀wọ̀ àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ wònyí.

a + ẹ̀	>	asẹ̀
è + lé	>	èlé
è + lò	>	èlò
ọ̀ + bẹ̀	>	ọ̀bẹ̀
ọ̀ + gbìn	>	ọ̀gbìn

Ẹ́ tún wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ mìíràn:

ẹ̀ + yẹ̀	>	ẹ̀yẹ̀
à + lọ̀	>	àlọ̀
à + bọ̀	>	àbọ̀
à + lá	>	àlá
ì + pín ilẹ̀	>	ìpínlẹ̀
ì + dánwò	>	ìdánwò
ì + tọ̀jú	>	ìtọ̀jú
ọ̀ + gbẹ̀ ilẹ̀	>	ọ̀gbẹ̀lẹ̀

Nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè yí, **è, ẹ̀, à, ì, ọ̀** àti **ò** ní ìtumọ̀ ị̀ṣe nínú àwọn ọ̀rọ̀ orúkọ tí a fi wọn ẹ̀dá. Bí a bá sì wo oríṣi ọ̀wọ̀ àpẹ̀rẹ̀ mìíràn, a ó rí pé ìtumọ̀ ẹ̀ni ní àwọn mófímù àfòmọ̀ iwájú wònyí fún wọn. Bí àpẹ̀rẹ̀:

ì + jẹ̀ oyè	>	ìjòyè
ì + ránṣẹ̀	>	ìránṣẹ̀
à + gbẹ̀	>	àgbẹ̀
a + kọ̀ orin	>	akọ̀rin
a + kọ̀ ìwé	>	akọ̀wé
ọ̀ + dá ojú	>	ọ̀dájú
o + ní owó	>	olówó
ò + ẹ̀rẹ̀	>	òsẹ̀rẹ̀
ò + jíṣẹ̀	>	òjíṣẹ̀

Şùgbón kì í ẹ̀ ńbí gbogbo ni ọ̀rò tí rí bẹ̀ẹ̀ o. E wo “ìjoyè” tó wáyé láti ara: ‘ì + jẹ + oyè’. Ní kùkùrú, ìtumọ̀ tí ìkoọ̀kan àwọn àfòmọ̀ wọ̀nyí ní nínú ọ̀rò tí a fí wọn ẹ̀dà lẹ̀ jẹ́; ẹ̀ni, ohun èlò, ìṣe tàbí nńkan. Nítorí náà, a kò lẹ̀ déédéé sọ ní pátó wí pé àfòmọ̀ kan ní ìsòrí ọ̀rò-orúkọ kan tó ní ẹ̀dà.

Şùgbón tí a bá yọ àfòmọ̀ a- àti ì- gédégbé sọtọ̀ gégé bí ó ti hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yí, ọ̀rò ẹ̀se bí ẹ̀ni pé ó yàtọ̀ díẹ̀.

I

- a + pa ènìyàn > apàniyàn
- a + da ẹ̀ran > adaran
- a + kọ̀ ìwé > akọ̀wé

II

- ì + gbá ilẹ̀ > ìgbálẹ̀
- ì + kọ̀ ìwé > ìkọ̀wé
- ì + ro oko > ìroko

Àkíyèsí:

- a. àwọn ọ̀rò-orúkọ tí a ẹ̀dà pẹ̀lú àfòmọ̀ a- tọ̀ka sí ènìyàn
- b. àwọn ọ̀rò-orúkọ tí a ẹ̀dà pẹ̀lú àfòmọ̀ ì- jẹ́ ti ohun èlò tí a fí n ẹ̀se nńkan, ó tún lẹ̀ tọ̀ka sí ọ̀nà tí a ní gbà ẹ̀se nńkan.

4.2 Lílò àfòmọ̀ iwájú oníbejì

Yàtọ̀ sí àwọn wóró fáwẹ̀lì àìránmúpè méfà tí a ní lò gégé bí àfòmọ̀ iwájú nínú èdè Yorùbá, a tún máa ní lo àfòmọ̀ oníbejì bí àì-, oní-, àti-. A ó wo àwọn àfòmọ̀ oníbejì náà ní síṣẹ̀ntẹ̀lẹ̀.

4.2.1 Mọ́fímù àì-

wúnrẹ̀n miiran tí ó jẹ́ ọ̀rò àyísódì ì- pọ̀ mó àfòmọ̀ à- nígbà tí a bá ní ẹ̀se ìsòdòrúkọ̀. Àtò wà fún ìjẹ́yọ̀ wọn o: “à” ló máa ní ẹ̀sáájú, tí “ì” máa tẹ̀le. Fún àpẹ̀rẹ̀:

- à+ì + jẹ > àìjẹ
- à+ì + mu > àìmu
- à+ì + sùn > àìsùn
- à+ì + sà > àìsà
- à+ì + lówó > àìlówó
- à+ì + bẹ̀rù > àìbẹ̀rù
- à+ì + rí > àìrí

Àkíyèsí:

- a. oríṣi àfòmọ̀ iwájú ìyísódì yí kì í dà nikan jẹ́yọ̀ ní sàkání ìsòdorúkọ̀.
- b. şùgbón ní sàkání àpólà ìṣe, ó ẹ̀se ẹ̀se kí ó jẹ́yọ̀, b.a. Adé ì í gbọ̀ràn.
- d. láti pààlà láàárín ì tí ó jẹ́ àfòmọ̀ aṣefáwẹ̀lì àti ì tí ó jẹ́ atọ̀ka ìyísódì, nígbàkùgbà tí a bá lo ì tó jẹ́ atọ̀ka ìyísódì yí gégé bí àfòmọ̀ iwájú, a máa ní lo àfòmọ̀ iwájú aṣefáwẹ̀lì a- ẹ̀sáájú rẹ̀.

Mọ́fímù kan ni à-ì àbí méjì?

Èrò méjì ló wà nílé lórí mọ́fímù “àì”

- a. Mọ́fímù kan ni àì-
- b. Mọ́fímù méjì ni à-+ì-

Ohun kan tó kù tí a fẹ́ẹ̀ tọ́ka sí nàà ni àrìyànjìyàn lórí èrò méjì yìí.

a. Mọ́fîmù kan ni ài-

Èkínní láti sẹ̀gbè lẹ̀yìn pé mọ́fîmù kan soṣo ni ài- ni wí pé wọn kò ẹ́ẹ̀ yà sọ̀tò. Gbígbiyànjú àtiyàwọ̀n sọ̀tò ló mú kì ọ̀rọ̀ ìsàlẹ̀ wọ̀nyí má ẹ́ẹ̀ gbà:

- *à-sàn àti *ì-sàn
- *à-jẹ àti *ì-jẹ
- *à-gbọ̀n àti *ì-gbọ̀n

Ẹ̀sùgbọ̀n wọ̀n gbà pé tí a bá gbà pé mọ́fîmù kan ni ài- ọ̀rọ̀ tí a bá ẹ̀dà pẹ̀lú àpapọ̀ méjèèjì máa ẹ́ẹ̀ gbà:

- ài+sàn > àisàn
- ài+jẹ > àijẹ
- ài+gbọ̀n > àigbọ̀n

Èkejì ni àbá tó sọ pé mọ́fîmù à- méjì ló wa ní Yorùbá tí a fi n ẹ̀dà ọ̀rọ̀: à- tí a fi n ẹ̀dà ọ̀rọ̀ bí, à-+dánìkànjẹ > àdánìkànjẹ àti à- tí a fi n papọ̀ pẹ̀lú ì- tí a fi n ẹ̀dà ọ̀rọ̀ bí ài+sùn > àijẹ, ài+wá > àiwá. Ní ti èrò yẹn, à- yẹn kò le ẹ̀dà ọ̀rọ̀ bí: à+jẹ > *àjẹ, à+sùn > *àsùn.

Bí ọ̀rọ̀ tilẹ̀ rí bá yìí, kì í ẹ̀ ẹ̀jòjì ní àwọ̀n ìṣẹ̀dà ọ̀rọ̀ miiṣà. E wo mọ́fîmù àfòmọ̀wájú è-. Ó lè ẹ̀dà ọ̀rọ̀ bí: è+rò > èrò, è+tò > ètò, sùgbọ̀n kò è+ró > *èró (cf. ì+ró), è+kò > *èkò.

b. Mọ́fîmù méjì ni à-+ì-

Oríṣíríṣi ẹ̀rì ló wà láti sẹ̀gbè èrò pé mọ́fîmù ọ̀tọ̀tọ̀ ni à- àti ì- lédè Yorùbá. E jẹ ká wo díẹ̀ nínú ẹ̀rì bẹ̀ẹ̀.

Èkínní, mọ́fîmù à- lè dá ọ̀rọ̀ ẹ̀dà b.a. à-lọ, à-bọ̀ sùgbọ̀n mọ́fîmù ì- kò lè dá ẹ̀dà ọ̀rọ̀ tó máa fún wa ní ìtumọ̀ ọ̀dì b.a. *ì-lọ, *ì-bọ̀, *ì-dúró. Ohun tí a fi yé wa níbi ní wí pé tí ó bá jẹ pé ìtumọ̀ ohun tí a kò ẹ̀ ni ì- máa fún wa, àwọ̀n àpẹ̀rẹ̀ tí a sà lámì wọ̀nyẹn kò sí nínú èdè Yorùbá. E rántí wí pé àfòmọ̀ ì- gẹ́gẹ̀ bí ó ti hàn nínú àpẹ̀rẹ̀:

- ì-gbá+ilẹ̀ > igbalẹ̀
- ì-ro+oko > iroko

yàtò sí mọ́fîmù ìyísódi o.

Èkejì, sílẹ̀bù kan ni gbogbo mọ́fîmù àfòmọ̀ lédè Yorùbá. Ohun kan tí a fi n dá sílẹ̀bù mò ni ikẹ̀hùn orí ọ̀rọ̀: sílẹ̀bù kan, ikẹ̀hùn kan. Tí a bá wo ài, ikẹ̀hùn méjì ló ní: à- dá ìró ohùn tirẹ̀ ní, ì- sí dá ìró ohùn tirẹ̀ ní. Nítorí ìdí èyí, mọ́fîmù àfòmọ̀ ọ̀tọ̀tọ̀ ni nínú ìṣẹ̀dà ọ̀rọ̀.

Èkẹ̀ta, ẹ̀rì ìtumọ̀ fi hàn wí pé à- dá ìtumọ̀ tirẹ̀ ní, ì- nàà dá ìtumọ̀ tirẹ̀ ní. Bí àpẹ̀rẹ̀, mọ́fîmù ìsọ̀dọ̀rúko ni à- bí ó ti hàn nínú à-lọ > àlọ, à-bọ̀ > àbọ̀. Láti yí ọ̀rọ̀-orúko wọ̀nyẹn sódì, a gbọ̀dọ̀ fi ì- sí inú ọ̀rọ̀ yẹn: à-+ì-lọ > àilọ, à-+ì-bọ̀, àbọ̀ abbl.

Èkẹ̀rìn, ì yìí kan nàà ni èdà “kì” tí a máa n bá ní sàkání àpólà ìṣe. Bí àpẹ̀rẹ̀: **kì í wá (ì í wá),** **kì í lọ (ì í lọ),** **kì í ẹ̀ (ì í ẹ̀)** abbl.

Èkarùn-ún, ó ẹ́ẹ̀ ẹ̀ láti pín mọ́fîmù méjèèjì níyà nínú àwọ̀n ọ̀rọ̀ miiṣà tí a ẹ̀dà.

- à+jẹ+ì+jẹ+tán > àjẹjẹtán > àjẹjẹtán
- à+mu+ì+mu+tán > àmuimután > àmuùnmután
- à+bù+ì+bù+tán > àbùibùtán > àbùùbùtán

- à+kúkú+ì+bí > àkúkúìbí > àkúkúùbí
- à+kúkú+ì+fẹ > àkúkúìfẹ > àkúkúùfẹ

4.2.2 Oní àti oni: mófîmù kan ni àbí méjì

Mófîmù oníbejì m̀íràn ni oní- àti oni-. Èrò méjì nàà ló wà lórí àwọn mófîmù oníbejì yìí.

a. Mófîmù kan ni oní- àti oni-

Èrò kan tó ti wà lójó tó ti pé ni èyí tó sọ pé mófîmù kan ni oní- tàbí oni-. Mófîmù nàà ni wọn pé ní ti olóhun, ìyẹn ẹni tó ní ñkan tàbí ẹni tó ń ta ohun kan.

oní	+	ilé	onílé
oní	+	epo	elépo
oní	+	owó	olówó
oní	+	ẹja	ẹlẹja
oní	+	ọkọ	ọlọkọ
oní	+	ajá	alájá

oni	+	ayé	aláyé
oni	+	ìgbèjà	olùgbèjà
oni	+	ìbèwò	olùbèwò

b. Mófîmù méjì ni oní- àti oni-

Èrò keji ni èyí tó sọ pé mófîmù méjì ni (oní: o+ní) àti (oni: o+ni). Tí ènìyàn bá fara balẹ wo èrò pé mófîmù kan ni oní- àti oni-, ó máa ri mọ wí pé ọrọ kò rí bẹẹ. Èyí ló bí èrò keji tí a fẹ gbé yèwò bá yí tó gbà pé mófîmù méjì ló wà nínú **oní**: ọtọ ni “o”, ọtọ sí ni “ni” tàbí “ni”. Àlàyé ibẹ tilẹ wá ni wí pé ọrọ ìṣe pọ̀nbèlẹ tó ní ìtumọ àdámọ tirẹ ló tó ni “ni” àti “ni”. Ìtumọ ìní sí ni wọn ní. Ẹ wo àpẹrẹ ìsàlẹ

Dáńgótè ní owó
Tinúunbú ní ọgbón

olówó ni Dáńgótè
ọlọgbón ni Tinúunbú

Ọba ni ó **ni** ilẹ
Ẹlédàá ni ọrun
Ẹlédàá tún ni ayé

Àpẹrẹ ọkẹ yí fi hàn wí pé “ni” àti “ni” ni ó ń fi ìní tàbí olóhun hàn. Ìyẹn ni wí pé mófîmù ọtọ ni “o” nítorí nàà, **oní**- kì í ṣe mófîmù kan tí a pa pọ tí a wá ta mọ **ilé** di **onílé** (ẹni tó ni ilé) tàbí **o + ni + ìbèwò** tó di **olùbèwò**. Àbá mófîmù méjì yí mú kí ó di dandan kí ìṣẹdà àwọn ọrọ ọkẹ yẹn jẹ ti pele méjì.

Ìṣẹdà APIṢ: [APIṢ [IṢ ní] + [APOR ilé]] > nílé *Pele k̀ìní*
Ìṣẹdà OR: [OR [AS o] + [APIṢ nílé]] > onílé *Pele kejì*

ÀKÍYÈSÍ: AS = mófîmù àfòmọ àṣọdorúkọ

Kò sí ànìfàní pé àbá kejì yí tònà, ó sì ṣeé gbáralé ju àbá àkókọ lọ.

4.2.3 àti- mófîmù kan ni àbí méjì

Ọrọ **àti**- gégé bí mófîmù àfòmọ yàtò díẹ sí àwọn ti ìṣáájú. Ìdí ni wí pé oríṣi méjì ni wọn.

a. àti- onímófîmù kan

tà	í+tà	>	t+í tà	>	títà
kó	í+kó	>	k+í kó	>	kíkó
pa	í+pa	>	p+í pa	>	pípa
mú	m+mú	>	m+í mú	>	mímú

Ní ti àwọn mọ́fîmù àfòmọ́wájú ajẹmọ́fáwẹ̀lì tí a wò ǵájú, lẹ̀yìn tí a bá ti ta mọ́fîmù àfòmọ́ mọ́ ọ̀rọ̀ ipilẹ̀ tó sáà maa n jẹ ọ̀rọ̀-ìṣe, ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ náà parí nìyẹn. Sùgbón ní ti ǵíṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ jíròndì, ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ kò lè parí síbì, bí bẹ̀ kó, ipèdè tí kò bẹ̀tí mu la maa gbé jáde. Dípò bẹ̀, ilàna tuntun yìí fi yéni wí pé a gbòdò ẹ̀ ẹ̀ àtúnṣe tó má bá ilàna òfin gírámà èdè Yorùbá mu. Kí sì ni àtúnṣe náà? Níwón bí ó ti jẹ pé ọ̀rọ̀ tó bá bẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì kò gbòdò ní ìró ohun òkè, a gbòdò fi kọ̀nsónántì ẹ̀ ẹ̀ àtúnṣe ìṣẹ̀dá yìí. Kọ̀nsónántì tí a sì gbòdò fi ẹ̀ ẹ̀ àtúnṣe gbòdò jẹ̀ èyí tó ti wà nínú ọ̀rọ̀ ipilẹ̀ náà. Ohun tó fà á tó fi jẹ̀ pé kọ̀nsónántì àkókò inú ọ̀rọ̀ ipilẹ̀ bẹ̀e tí a ta àfòmọ́ mọ́ ni a ó gbé sí ìbẹ̀rẹ̀ ọ̀rọ̀ tí a n ẹ̀dá bó ti hàn ní **D** kí a tó rí ohun tí a n pè jáde ní pele ọ̀rọ̀ síso.

Àbá tuntun yìí ti mú kí a tún èrò pa pé kí í ẹ̀ ẹ̀ àpètúnpe ẹ̀lẹ̀bẹ̀ ni a n lò ẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ tí a mò sí Jíròndì lédè Yorùbá.

Ọ̀rọ̀ kù tí a maa sọ nísàlẹ̀ nípa ìṣẹ̀dá jíròndì.

4.4 Àwọn ọ̀tẹ̀ tí ó dé lílo àfòmọ́ iwájú

Ní lílo àfòmọ́ iwájú, ó ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì kí a fi àwọn nńkan wọ̀nyí sọkàn;

a. Ó ẹ̀ ẹ̀ kí a lo ju àfòmọ́ iwájú ẹ̀yọ kan lo

b. Àfòmọ́ iwájú lè ní ju ìtumọ́ kan lo. Nítorí náà, bí àfòmọ́ iwájú bá fi ìtumọ́ kan hàn nínú ọ̀wọ́ àwọn ìṣòdórúkọ kan, kò túmọ́ sí pé ìtumọ́ yìí kan náà ni ìrú àfòmọ́ bẹ̀e maa ní nígbà gbogbo àti níbi gbogbo tí a bá ti lò ó ẹ̀dá ọ̀rọ̀, b.a. ì- nínú **ìgbàlẹ̀** tó lè túmọ́ sí:

ohun èlò tí a n lò mú kí ilé wà ní mímọ́ tàbí

ọ̀nà itunlése kan

d. Àfòmọ́ iwájú kì í ju ẹ̀yọ sílẹ̀bù kan lo

4.5 Njẹ́ mọ́fîmù àfòmọ́wájú aṣekọ̀nsónántì wà lédè Yorùbá?

Àbá kan wà tó fi yé wa wí pé kọ̀nsónántì lè ǵíṣẹ̀ àfòmọ́wájú bí ti fáwẹ̀lì. Ibi tí èrò náà gbà wí pé èyí ti lè wáyé ni ìṣẹ̀dá ìṣòrí ọ̀rọ̀-orúkọ tí a mò sí jíròndì gẹ̀gẹ̀ bí a ti mẹnubà á lókè. Ẹ̀ jẹ́ kí a wo àpẹ̀rẹ̀ bí méléó kan

A	B	>	D	>	E
jẹ	j+jẹ	>	j+í jẹ	>	jíjẹ
tà	t+tà	>	t+í tà	>	títà
kó	k+kó	>	k+í kó	>	kíkó
pa	p+pa	>	p+í pa	>	pípa
mú	m+mú	>	m+í mú	>	mímú

Àlàyé àgbékalẹ̀ ilàna yìí ni wí pé àfòmọ́wájú ni àwọn kọ̀nsónántì tó wà níbẹ̀rẹ̀ àmújáde àwọn ìṣòdórúkọ òkè wọ̀nyí. Lẹ̀yìn tí a bá ta wọn mọ́ ìbẹ̀rẹ̀ mọ́fîmù ipilẹ̀ tó jẹ ọ̀rọ̀-ìṣe ni a ó ẹ̀ ẹ̀ wá ẹ̀ ẹ̀ ìfìbò fáwẹ̀lẹ̀ láti pín ìṣùpọ́ kọ̀nsónántì níyà. Ẹ̀wẹ̀, ọ̀rọ̀ kù tí a maa sọ nípa èyí níwájú.

Ìsòro nílá ni àbá yìí mú wá. Ìdì ni wí pé pàtàkì tàbí àbùdá ilò mọ́fîmù àfòmọ́ ni pé àfòmọ́ kan ni a maa n fi ẹ̀dá ọ̀rọ̀ kan. Tí a bá wá gùn lé àbá yìí, ìyẹn ni wí pé kọ̀nsónántì mèjìdínlógún ọ̀tọ̀tọ̀ ni a maa ní lò láti ẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ jíròndì lédè Yorùbá! Ó dà bí ẹ̀ni pé àbá yìí kò tẹ̀lẹ̀ ilàna ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ lédè náà. Ọ̀kan lára ohun tí àmúlò òfin èdè maa n gùn lé ni ilàna tó rọ̀rùn lát ẹ̀ ẹ̀ àlàyé ohun tó n lo nínú èdè kan nípa àmúlò ofin pérete, àlàyé tó ẹ̀ ẹ̀

gbáralé láísí ohun kàyéfi. Ibi tí a bá ti n fi onírúurú kónsónántì sẹ̀dá irúfẹ̀ ọ̀rọ̀ kan bí ti ìsẹ̀dá jíróndi, kàyéfi nlá lẹ̀yí jẹ.

5.0 Ìsọ̀nísókí

Ní abẹ̀ ipín yìí, a ti wo oríṣíríṣi àwọn àfòmọ̀ aṣefáwẹ̀lì àti àwọn ìtumọ̀ tí ó ẹ̀e ẹ̀e kí ọ̀kọ̀kọ̀kan wọ̀n ní. Àfòmọ̀ a- àti ì- ló dà bí wí pé wọ̀n ní ìtumọ̀ kan ti ó pa gbogbo ọ̀rọ̀ tí wọ̀n sẹ̀dá pọ̀. A ẹ̀ aṣefáwẹ̀lì pé tí a bá lo àfòmọ̀ oníbejì, tí ìyísódi bá jẹ ọ̀kan nínú wọ̀n, àfòmọ̀ àkọ̀kọ̀ gbọ̀dọ̀ jẹ à- . A wo àrìyànjiyàn tó sẹ̀gbẹ̀ lẹ̀yìn pé mọ̀fíìmù kan ni àì- a sì wo èyí tó fi hàn pé mọ̀fíìmù kan soṣo ni wọ̀n. Ní iparí, a ẹ̀ aṣefáwẹ̀lì àwọn ọ̀tẹ̀ tí ó de lílo àfòmọ̀ iwájú nínú èdè Yorùbá.

6.0 Iṣẹ́ ẹ̀sẹ̀

a. Kí ni àfòmọ̀?

b. Dárúkọ̀ oríṣi àfòmọ̀ tí ó wà nínú èdè Yorùbá?

d. Ẹ̀ aṣefáwẹ̀lì méjìmẹ̀jì fún ìkọ̀kọ̀kan àwọn àfòmọ̀ aṣefáwẹ̀lì?

e. Ẹ̀ ọ̀tọ̀tọ̀ ni pé gbogbo fawẹ̀lì inu èdè Yorùbá ni ó le ẹ̀ ẹ̀ àfòmọ̀ iwájú?

ẹ̀ Njẹ́ àfòmọ̀ iwájú oníbejì wà nínú èdè Yorùbá?

f. Dárúkọ̀ méjì lára àwọn ọ̀tẹ̀ tí ó de lílo àfòmọ̀ iwájú nínú èdè Yorùbá?

g. Ẹ̀ kónsónántì àfòmọ̀ wà lédè Yorùbá? Bí ìdáhùn bá jẹ̀ bẹ̀ ni, kí ni ìrísí rẹ̀? Kí ni ó n sẹ̀dá?

8.0 Ìwé Ìtókasi

Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (2013). *Ẹ̀kọ̀ Gírámà Èdè Yorùbá*. ATMAN Limited. Osogbo.

Awobuluyi, Oladele (2016). *Ẹ̀kọ̀ Ìsẹ̀dá-Ọ̀rọ̀ Yorùbá*. Kingdom Arts Publishing, Ibadan.

Eleşhin, Abisoye Adémólá (2017). *A Unified Analysis of Nominalisation in Yorùbá Language*. Doctoral Thesis, University of Lagos.

Bámgbóṣé, Ayò. 1990. Fonólójì àti Gírámà Yorùbá.

Ìlọ̀rí, Johnson, F. 2011. 'Oní/Oni kì í ẹ̀ mọ̀fíìmù kan nínú gírámà Yorùbá'. *Àkùngbá Journal of Linguistics and Literature*. No 2:12-18.

ÌPÍN KEJÌ: Àfòmọ̀ àsoṣo

2.0 Ifáára

A ti sọ̀ nípa àfòmọ̀wájú aṣefáwẹ̀lì ní ipín kìní. Ní ipín kejì yìí, a ó ẹ̀ aṣefáwẹ̀lì àwọn wúnrèn tí a máa n lò gẹ̀gẹ̀ bí mọ̀fíìmù asoṣo ní ìlànà èrò tuntun tí wọ̀n sẹ̀sẹ̀ gbé jáde. Èyí lòdì sí ohun tí àwọn ònkòwé ìṣáájú tí pè wọ̀n, ìyẹn mọ̀fíìmù àfòmọ̀ àárín.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsun

Èròngbà wà ni láti ẹ̀ aṣefáwẹ̀lì àti àlàyẹ̀ tí ó kúná lórí oríṣíríṣi àwọn mọ̀fíìmù àfòmọ̀ àsoṣo pèlù irúfẹ̀ ọ̀rọ̀-orúkọ̀ tí wọ̀n lè sẹ̀dá.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Dárúkọ̀ ọ̀rọ̀-àsoṣo márùn-ún tí a lè fi ẹ̀ dá ọ̀rọ̀-orúkọ̀
- Kí ni o lè sọ̀ nípa “kí” gẹ̀gẹ̀ bí ọ̀rọ̀-àsoṣo tó n sẹ̀dá ọ̀rọ̀?

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

Àkóónú ìdánìlẹ̀kọ̀ ni abẹ̀ ipín yìí ni àwòjinlẹ̀ oríṣíríṣi àfòmọ̀ àsoṣo àti ọ̀kanòjọ̀kan àwọn ọ̀rọ̀ tí wọ̀n lè sẹ̀dá.

Èyà àwọn àfòmọ wọnyí ni àwọn ọrọ tàbí wúnrèn tí ọpọ nínú wọn kì í ẹ ọrọ àsopọ rára bí kò ẹ àwọn èyà ọrọ mìíràn sùgbón tí a máa n lò wọn gégé bí mọ́fímù àsopọ láàárín ọrọ orúkọ irú kan náà ẹ̀dá ọrọ titun.

4.1 Ẹ̀dá ọrọ pẹ̀lú ọrọ àsopọ

Àwọn àfòmọ àsopọ tí ó wà ní ìsọrí yíi nínú èdè Yorùbá ni: **kí, jọ, bí, dé, sí, mọ, lé, ní, n, rẹ**. A ó wò wọn ní ọkọ̀ọkan nísísẹ̀ntẹ̀lé. Ohun kan tó pa gbogbo àwọn wúnrèn wọnyí pọ ni wí pé irú inú ọrọ tí a ti lè rí wọn ni ọrọ orúkọ tí a ẹ àpètúnpe. Bákan sì ni ìgbésẹ̀ ẹ̀dá wọn rí. A ó kókó ẹ àpètúnpe kí a tó fi ọrọ àsopọ so ojúlówó àti àpètúnpe rẹ pọ látí ẹ̀dá ọrọ tuntun.

4.2 Ọrọ àsopọ kí

Àrà ọ̀tò ni ọrọ àsopọ **kí** lónà méjì pàtàkì. Èkíní, kò sí ọrọ orúkọkórúkọ tí a kò lè ẹ àpètúnpe rẹ látí ẹ̀dá ọrọ ìsọrí yíi. Ìkejì ni wí pé itumọ méjì ni èyíkẹyì ọrọ tí a ẹ̀dá lè ní:

- itumọ ohunkóhun, ẹnikẹni tàbí èròkéro
- itumọ àbùkù tàbí èébù.

È jẹ kí a wo àwọn àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀ wọnyí:

A	B	D	E
eni	eni eni	eni+kí+eni	ẹnikẹni
ọ̀rọ	ọ̀rọ ọ̀rọ	ọ̀rọ+kí+ọ̀rọ	ọ̀rọkọ̀rọ
owó	owó owó	owo+kí+owó	owókówó
omọ	omọ omọ	omọ+kí+omọ	omọkómọ
aşo	aşo aşo	aşo+kí+aşo	aşokášo

4.3 Ọrọ àsopọ sí

Ní ti ọrọ àsopọ **sí**, itumọ ibikan sí ibòmíràn ni ó máa n gbé jáde lẹyìn tí wọn bá ẹ̀dá wọn tán.

A	B	D	E
ilé	ilé ilé	ilé+sí+ilé	ilésílé
ẹbí	ẹbí ẹbí	ẹbí+sí+ẹbí	ẹbísẹbí

Ọrọ àsopọ jọ

Ọrọ àsopọ **jọ** ni ó máa n ẹ̀dá àwọn ọrọ tí ó n fi ìjọra èniyàn tàbí ohun méjì hàn.

A	B	D	E
ọ̀rẹ	ọ̀rẹ ọ̀rẹ	ọ̀rẹ+jọ+ọ̀rẹ	ọ̀rẹjọ̀rẹ
ẹgbé	ẹgbé ẹgbé	ẹgbé+jọ+ẹgbé	ẹgbéjẹgbé

4.4 Ọrọ àsopọ bí

bí gégé bí ọrọ àsopọ kò yàtò sí tàwọn ìsáájú; áàrín ọrọ ìpílẹ̀ àti ẹ̀dà rẹ ni ó máa n wà. Itumọ tó n fúnni ni ìníyelórí tàbí ọ̀pọ̀.

A	B	D	E
iye	iye iye	iye+bí+iye	iyebíye
owó	owó owó	owó+bí+owó	owóbówó

4.5 Ọrọ àsopọ dé

Ọrọ àsopọ **dé** jẹ èyí tó máa n ẹ̀dá ọrọ orúkọ tó máa n fi òye tàbí itumọ àsìkò tàbí ìran kan dé òmíràn.

A	B	D	E
omọ	omọ omọ	omọ+dé+omọ	omọdómọ
ìran	ìran ìran	ìran+dé+ìran	ìrandíran

Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *mọ̀*

Ní tí ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *mọ̀*, ìtumọ̀ à̀fikún tàbí à̀nìkún ni ọ̀rọ̀ tí a ẹ̀dà láti ara rẹ̀ máa n gbé jáde.

A	B	D	E
owó	owó owó	owó+mọ̀+owó	owómówó
ọ̀dún	ọ̀dún ọ̀dún	ọ̀dún+mọ̀+ọ̀dún	ọ̀dúnmọ̀dún

4.6 Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *lé*

Fífi ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *lé* ẹ̀dà ọ̀rọ̀ lẹ̀ ẹ̀dà ọ̀rọ̀ tuntun tí ó máa fún wa ní ìtumọ̀ à̀tòlẹ̀.

A	B	D	E
ẹ̀sẹ	ẹ̀sẹ	ẹ̀sẹ+lẹ̀+ẹ̀sẹ	ẹ̀sẹlẹ̀sẹ
ọ̀mọ	ọ̀mọ	ọ̀mọ+lẹ̀+ọ̀mọ	ọ̀mọlẹ̀mọ (children upon children)

4.7 Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *ní*

Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *ní* tún jẹ̀ ọ̀kan lára mọ̀fîmù afarahe tí ó n ẹ̀dà ọ̀rọ̀.

A	B	D	E
ọ̀pọ	ọ̀pọ ọ̀pọ	ọ̀pọ+ní+ọ̀pọ	ọ̀pọlọ̀pọ (many)
ọ̀pẹ	ọ̀pẹ ọ̀pẹ	ọ̀pẹ+ní+ọ̀pẹ	ọ̀pẹlọ̀pẹ

Àkíyèsí kan tí a ẹ̀ ni wí pé a kò lẹ̀ sọ àpapọ̀ irú ìtumọ̀ tí ọ̀rọ̀ tí a ẹ̀dà jọ ní. Ohun kejì ni wí pé ìró ohùn àárín ni ó máa n sù yọ dípò ìsàlẹ̀ tàbí òkè tó jẹ̀ ohùn orí fáwẹ̀lì méjì tí wọn fẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀ kí ìpàrójẹ̀ tó wáyé nínú ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ kòòkan.

4.8 Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *ni/n*

Ní tí ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *ni/n*, àpẹ̀rẹ̀ à̀wọn ọ̀rọ̀ tí ó lẹ̀ ẹ̀dà ni ó wà nísàlẹ̀.

A	B	D	E
dọ̀gba	dọ̀gba dọ̀gba	dọ̀gba+n̄+dọ̀gba	dọ̀gbañdọ̀gba
tẹ̀lé	tẹ̀lé tẹ̀lé	tẹ̀lé+n+tẹ̀lé	tẹ̀lentẹ̀lé

Ohun àkíyèsí kan pàtàkì ni pé ẹ̀ ni a ẹ̀dà mọ̀fîmù *n* yìí láti ara *ni* nípa ìpajẹ̀ fáwẹ̀lì kí a tó sọ àgékù ọ̀rọ̀ nàà di kònsónàntì aránmú aṣesílẹ̀bù *n*.

4.9 Ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *rẹ̀*

Ọ̀rọ̀ kan soṣo pére ni ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ *rẹ̀* lẹ̀ ẹ̀dà gégé bí ó ti hàn nísàlẹ̀.

A	B	D	E
ayé	ayé ayé	ayé+rẹ̀+ayé	ayérayé

Bí a bá wo à̀wọn àpẹ̀rẹ̀ òkè wònyí, a ó rí i pé ìṣesí wúnrèn *kí* nínú àpẹ̀rẹ̀ àkókó yàtò sí ìṣesí à̀wọn wúnrèn tí ó jẹ̀yọ̀ nínú à̀wọn ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ tó kù. Fún àpẹ̀rẹ̀, ọ̀rọ̀ à̀sopọ̀ ni *sí* nínú ìsọ̀rì kejì, ọ̀rọ̀ ìṣe ni à̀wọn wúnrèn à̀sopọ̀ tí ó jẹ̀yọ̀ láti ọ̀wọ̀ kẹ̀ta tí tí dé ọ̀wọ̀ kẹ̀jọ̀, èyà arọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀ orúkọ ẹ̀nikíní ẹ̀yọ̀ ni *n* ní ọ̀wọ̀ kẹ̀sàn-án nígbà tí wúnrèn à̀fòmọ̀ à̀sopọ̀ tí inú ìṣẹ̀dá tó kẹ̀yìn jẹ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe.

Ohun tí mo n gbìyànjú láti sọ ni pé, ó dàbí ẹ̀ni pé *kí* níkan ni ó kù gégé bí ojúlówó wúnrèn à̀fòmọ̀ à̀sopọ̀ nínú Yorùbá òde-òní.

5.0 Isọ̀nísókí

Ní abẹ̀ ìpín yìí, a ti ẹ̀ agbẹ̀yèwò à̀fòmọ̀ à̀sopọ̀ nínú èdè Yorùbá. A lérò pé a ti ẹ̀ àlàyé tó kúná lórí à̀fòmọ̀ à̀sopọ̀ pẹ̀lú à̀wọn àpẹ̀rẹ̀ láti gbe àlàyé wa lẹ̀sẹ̀.

8.0 Iṣẹ̀ ẹ̀sẹ̀

- a. Kọ àpẹẹrẹ ọ̀rọ̀ mẹ̀wàá tí a fi àfòmọ̀ àsopọ̀ ẹ̀dà kí o sì fàlà sí mọ́fîmù àsopọ̀.
- b. Dárúko àfòmọ̀ àsopọ̀ márùn-ún pẹ̀lú àpẹẹrẹ ọ̀rọ̀ méjíméjì tí a fi ìkọ̀ọ̀kan wọ̀n ẹ̀dà.
- d. Ẹ̀ ̀àlàyé **kí** gẹ́gẹ́ bí mọ́fîmù àsopọ̀ lédè Yorùbá kí o jẹ́ kí mọ́ irú orúkọ tó n ẹ̀dà kí o sì fún wa ní ọ̀pọ̀ àpẹẹrẹ.
- e. Ẹ̀ ̀àlàyé bí **rè, dé** gẹ́gẹ́ bí ọ̀rọ̀-àsopọ̀ tó n ẹ̀dà ọ̀rọ̀-orúkọ.

9.0 Ìwé Ìtókasi

Awobuluyi, Oladele (2016). *Èkọ̀ Ìṣẹ̀dà-Ọ̀rọ̀ Yorùbá*. Kingdom Arts Publishing, Ibadan.
 Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.
 Awobuluyi, Oladele (2013). *Èkọ̀ Gírámà Èdè Yorùbá*. ATMAN Limited. Osogbo.
 Bámgbósé, Ayò. 1990. Fonólójì àti Gírámà Yorùbá.

ÌPÍN KETA: Ìṣẹ̀dà ọ̀rọ̀-orúkọ nípa àpètúnpe

5.0 Ìfààrà

Ní abala yìí, a ọ̀ò wo bí a ẹ̀ n ti ipasẹ̀ àpètúnpe sọ ọ̀rọ̀ bẹ̀ẹ̀ di ọ̀rọ̀-orúkọ tuntun nínú èdè Yorùbá.

2.0 Èròngbà àti Afojúsun

A lérò láti sọ àsọyẹ ọ̀rọ̀ lóri àpètúnpe àti oríṣíríṣi ọ̀nà tí a n gbà ẹ̀ àpètúnpe nínú èdè Yorùbá ní abẹ̀ lónà tí akẹ̀kọ̀ yóò fi lè s.e àmúlò ilànà bẹ̀ẹ̀ láti ẹ̀dà ọ̀rọ̀ fúnra wọ̀n.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Kí ni àpètúnpe gẹ́gẹ́ bí ọ̀nà ìṣẹ̀dà ọ̀rọ̀-orúkọ?
- Oríṣíríṣi àpètúnpe mélé́dó ló wà? Kí n ẹ̀rí fún ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ̀n?
- Kí ni èrò rẹ̀ nípa àpètúnpe ẹ̀lẹ̀bẹ̀?

4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀

Àkóónú ìdánílẹ̀kọ̀ yìí ni ìtumọ̀ àpètúnpe, oríṣi àpètúnpe àti àfihàn àwọ̀n àpẹẹrẹ́ fún ẹ̀yà àpètúnpe kọ̀ọ̀kan. Àpètúnpe ni pípe odindí ọ̀rọ̀ tàbí abala kan nínú ọ̀rọ̀ ní ìgbà méjì láti ẹ̀dà ọ̀rọ̀ orúkọ titun èyí tí ó lè ní ìtumọ̀ tí ó súnmọ̀ tàbí tí ó yàtò sí ọ̀rọ̀ ipilẹ̀ tí a ti ẹ̀dà rẹ̀. Fún àpẹẹrẹ̀:

omọ	omọ omọ	omọomọ
iyá	iyá iyá	iyáàiyá

Gẹ́gẹ́ bí a ó ti ẹ̀ alábápàdẹ́ wọ̀n, àwọ̀n òfin fonólójì bíi ipàrójẹ, iyípadà ohùn àti àrànmọ́ wọ̀pọ̀ nínú oríṣi ìgbésẹ̀ isodorúkọ yìí.

4.1 Ìpínsísòrì

Oríṣi àpètúnpe méjì ni ó wà nínú èdè Yorùbá tí a fẹ́ fi hàn ní ipín yìí. Àwọ̀n ni:

- a. àpètúnpe kíkún
- b. àpètúnpe ẹ̀lẹ̀bẹ̀.

4.2 Àpètúnpe kíkún: ọ̀rọ̀-orúkọ

Gẹ́gẹ́ bí orúkọ rẹ̀, àpètúnpe kíkún ní ìgbà tí a bá dá ọ̀rọ̀ kan pè bí ó ti rí ní ìgbà méjì léyìn. Tí èyí bá wáyé, ó ẹ́é ẹ̀ ẹ̀yíkéyìi nínú àwọ̀n ìgbésẹ̀ fonólójì tí a ti mẹnubà lóke ló lè wáyé kí a tó parí ìṣẹ̀dà ọ̀rọ̀ bẹ̀ẹ̀. Fún àpẹẹrẹ̀:

A B D

egbé	egbé egbé	egbeegbé
ogba	ogba ogba	ogbogba
osè	osè osè	ososè
ègbé	ègbé ègbé	ègbèègbé
osán	osán osán	ososán
àgbà	àgbà àgbà	àgbààgbà
òkan	òkan òkan	òkòòkan
méjì	méjì méjì	méjèèjì
méfà	méfà méfà	méfèèfà

Tí a bá fara balè wo àwọn àpèrèrè òkè yẹn, a ó ri wí pé òkanùn ni àwọn fawélì méjì tó fègbèkègbé ní àlà òrò ipilè àti èdà rẹ. Àmọ sáá, tí a bá wo àwọn àpèrèrè méjì tó kẹyìn tí kònsónánìtì bèrè wọn, iṣedá òrò tuntun lè parí sí ẹnu àpètúnpe láigba òfin fonólójì láyè láti ṣiṣe. Tí òrò bá sì rí bẹ̀, iyàtò ìtumò sì máa n wáyé pèlú.

méjì	méjì méjì	méjíméjì
méta	méta méta	métaméta
méfà	méfà méfà	méfàméfà
méjì	méjì méjì	méjíméjì

Tí a bá fi *méfèèfà* wé *méfà méfà*, a ó ri wí pé ìtumò kan náà kò ni wón ní. Nígbà tí *méfèèfà* sọ nípa ohun méfà lápapò *méfà méfà* tọka sí ohun púpọ́ tí a tò kalẹ́ ní ìsọrí ìsọrí tí òkòòkan wón sì jé méfà.

Kì í ṣe òrò-orúkọ tàbí àpólà orúkọ nikan ni a lè ṣe àpètúnpe kíkún fún nínú èdè Yorùbá, a tún lè ṣe àpètúnpe àpólà iṣe àti àpólà atókùn láti ṣedá òrò orúkọ tuntun gégé bí ó ti hàn ní àwọn àpèrèrè ìsalẹ́ yí.

4.3 Àpètúnpe kíkún: àpólà iṣe

Àpólà-iṣe tí a ṣe àpètúnpe sọ di òrò-orúkọ gbòdò jé òrò-iṣe àti àbò rẹ. E jé kí a wo àwọn àpèrèrè tí a fi hàn nísàlẹ́.

A	B	D
wo ilé	wo ilé + wo ilé	woléwolé
mú ẹni	mú ẹni + mú ẹni	múnimúni
pa iná	pa iná + pa iná	panápaná
dá ọ̀nà	dá ọ̀nà + dá ọ̀nà	dánàdanà
dá ọ̀ran	dá ọ̀ran + dá ọ̀ran	dàràndàrà
lá omi	lá omi + lá omi	lámilami

Yàtò sí àpèrèrè *lámilami* tó ní pónna, gbogbo òrò-orúkọ tí a ṣedá pèlú ilànà yí ló jé pé abáṣelọ́ ni wón. Ní ti *lámilami*, yàtò sí ìtumò ẹni/ohun tó lè fenu lá omi, kòkòrò kan wà tí a tún n pè bẹ̀.

4.4 Àpólà atókùn

Tí a bá ṣe àpètúnpe àpólà atókùn, lára ìtumò tí orúkọ tuntun lè fún wa ni àkótán ohun kan tàbí ‘pèlú ohun kan’ b.a.

A	B	D
ti ilé	ti ilé + ti ilé	tilétilé
ti ipá	ti ipá + ti ipá	tipátipá

ti ayò	ti ayò + ti ayò	tayòtayò
ti ẹkún	ti ẹkún + ti ẹkún	teḱúnteḱún
ti abó	ti abó + ti abó	tabótabó
ti ọpé	ti ọpé + ti ọpé	toṣétoṣé

4.5 Àpètúnṣe Ẹlẹ̀bẹ

Àpètúnṣe ẹlẹ̀bẹ ni dídá apákan tàbí abala kan inú ọ̀rọ̀ pè láti ṣẹ́dà ọ̀rọ̀ tuntun. Fún àpẹ̀rẹ̀:

ẹgbẹ̀rún	ẹgbẹ̀	+ ẹgbẹ̀rún	ẹgbẹ̀ẹgbẹ̀rún
ojúmọ̀	ojú	+ ojúmọ̀	ojoojúmọ̀
ìròlẹ̀	ìrọ̀	+ ìròlẹ̀	ìrìròlẹ̀
obìnrin	obìnrin	+ bìnrin	obìnrinbìnrin
ọ̀kúnrin	ọ̀kúnrin	+ kúnrin	ọ̀kúnrinkúnrin

Ìsòrí méjì ni àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè pín sí. Ní àpẹ̀rẹ̀ méta àkókó, iwájú ni àpètúnṣe ẹlẹ̀bẹ wà ṣùgbón ní àpẹ̀rẹ̀ méjì tó kẹ́yìn, èyin ni wọn wà. Ohun mìíràn tí a tún ṣàkíyèsí ní àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí Àpètúnṣe ẹlẹ̀bẹ ti wà léyìn ni wí pé ara ọ̀rọ̀ orúkọ èniyàn ni a ti ṣe àpètúnṣe náà. Ohun kẹ́ta nit i ìtumọ̀ tí wọn gbé jáde. Àsìkò tó máa n wáyé lóòrèkòòrè ni àwọn àpẹ̀rẹ̀ bí ìrìròlẹ̀ nígbà tí ọ̀rọ̀ bí obìnrinbìnrin n ṣe àfihàn ohun iyanu tí ẹni náà ṣe, b.a. Obìnrinbìnrin ló ṣe eléniní Sunday Ìgbòho.

Ní kúkúrí, a ti wo àpètúnṣe gégé í ọ̀nà ìṣẹ́dà ọ̀rọ̀-orúkọ àti oríṣi àpètúnṣe méjì tí ó wà. A ṣe àfihàn òye ìtumọ̀ tí irú àpètúnṣe kòòkan lè ní.

5.0 Iṣònisókí

Ní abẹ̀ ipín yìí, a ṣe àgbéyèwo ohun tí àpètúnṣe jẹ, oríṣi àpètúnṣe tí ó wà nínú èdè Yorùbá pèlú àpẹ̀rẹ̀ àti ẹ̀yà àwọn orúkọ tàbí àpólà tí a lè ṣe àpètúnṣe fún nínú èdè Yorùbá. A fi ọ̀pọ̀ àpẹ̀rẹ̀ ṣẹ̀gbẹ̀ léyìn ọ̀kòkan wọn.

6.0 Iṣẹ̀ ṣíṣe

- Oríkì wo ni o lè fún àpètúnṣe?
- Dárúkọ̀ isòrí ọ̀rọ̀ méta tí a lè ṣe àpètúnṣe fún nínú èdè Yorùbá?
- Pèlú ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àpẹ̀rẹ̀, ṣé àlà̀yẹ̀ oríṣi àpètúnṣe kan tí ó wà nínú èdè Yorùbá.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Ẹlẹ̀shin, Abisoye Adémólá (2017). *A Unified Analysis of Nominalisation in Yorùbá Language*. Doctoral Thesis, University of Lagos.

Awobuluyi, Oladele (2016). *Ẹ̀kọ̀ Ìṣẹ́dà-Ọ̀rọ̀ Yorùbá*. Kingdom Arts Publishing, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (2013). *Ẹ̀kọ̀ Gírámà Èdè Yorùbá*. ATMAN Limited. Osogbo.

Bámgbósé, Ayò. 1990. Fonólójì àti Gírámà Yorùbá.

ÌPÍN KẸRIN: Ọ̀rọ̀-orúkọ kíkànpò àti fífí ilò sọ gbólóhùn di ọ̀rọ̀ orúkọ

2.0 Ifaàrà

Ọ̀nà kan tí a tún n gbà ṣẹ́dà ọ̀rọ̀-orúkọ ni igbésè tí a mò sí ikànsọ̀. A ó ṣe àyèwò oríṣiríṣi ọ̀nà tí ilà̀nà yìí n gbà wáyé nínú ní abẹ̀ ipín yìí. Lábé àwọn ipín tí ó ṣáájú, a ti ṣàlà̀yẹ̀ oríṣiríṣi àwọn ọ̀nà tí a n gbà ṣe isòdorúkọ nínú èdè Yorùbá, nínú ipín yìí a ó wo ilà̀nà kan tí ó yàtò díẹ̀ sí ti àwọn isáájú wònyen.

ilé + ìwé	>	iléèwé
ará+oko	>	aróoko
ilé + ìwẹ	>	iléèwẹ

Kíkànpò àti ìyópò

ogún + èjì	>	ogóòjì
ogún + èta	>	ogóta
orí + ekún	>	orókún

Àwọn ọ̀rọ̀-orúkọ kan wà tó jẹ́ pé bí a bá kàn wọn pọ̀ ìgbésẹ̀, fonólójì kì í wayé bó tilẹ̀ jẹ́ wí pé fáwẹ̀lì méjì fẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀ ní ìṣẹ̀dá orúkọ tuntun. Àpẹ̀rẹ̀ wọn ni:

Ẹ̀ni ọ̀lá	>	Ẹ̀niọ̀lá
Akin ọ̀lá	>	Akinọ̀lá
Adé agbo	>	Adéagbo
Agbo ọ̀lá	>	Agboọ̀lá

4.2 Kíkan ọ̀rọ̀ àṣopò àti ọ̀rọ̀ ìṣe pò

Yàtò sí àṣà kíkan ọ̀rọ̀ orúkọ méjì papọ̀, a lè ṣe àkànpò ọ̀rọ̀ àṣopò àti ọ̀rọ̀ ìṣe tàbí àpólá ìṣe pẹ̀lú láti ṣe ìṣodorúkọ. Ẹ̀ wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ wònyí:

àti + lọ	>	àtilọ
àti + bọ	>	àtibọ
àti + jẹ̀ ènìyàn	>	àtijénìyàn
àti + ní owó	>	àtilówó
àti + jẹ	>	àtijẹ
àti + mu ẹ̀mu	>	àtimẹ̀mu
àti + dé adé kìnìhún	>	àtidádékìnìhún

Ó dà bí ẹ̀ni wí pé kíkì àti nìkan ni ọ̀rọ̀-àṣopò tí a lè fi ṣẹ̀dá ọ̀rọ̀-orúkọ oníkíkànpò.

4.3 Ìfilò sọ gbólóhùn di orúkọ

Ìfilò sọ gbólóhùn di orúkọ ni dídá odidi gbólóhùn pè bí ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kan ní èrèdí àtilo gbólóhùn nàà gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ pónbélé. Fún àpẹ̀rẹ̀, ẹ̀ wo àwọn gbólóhùn ìsàlẹ̀ wònyí:

Babá tún dé	>	Babátúndé
Ọ̀mọ̀ ni ọ̀lá	>	Ọ̀mọ̀lọ̀lá
Ọ̀ba dá àre	>	Ọ̀bádáre
Kò rí ẹ̀ni, kò mọ ẹ̀ni	>	Kòrín-kòmọ̀ni

Ohun méjì pàtàkì ni ó farahàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè yìí. Àkókó ni pé, oríṣíríṣi ẹ̀yà gbólóhùn ni a lè fi ìlò sọ di orúkọ, èkejì ni pé, oríṣi ète méjì ni a lè lò fún ìlànà ìṣodorúkọ yìí. Ète àkókó ni kí a ṣe ìsúnkì gbogbo àwọn orúkọ tí ó wà nínú gbólóhùn bẹ̀, a òd fún wọn pọ̀ a òd sì kọ gbogbo ọ̀rọ̀ inú gbólóhùn nàà papọ̀ gégé bí ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kan soṣo bí ó ṣe hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ òkè. Ète kejì tí a tún lè lò ni, lílo àmì asọ̀rọ̀pọ̀ bí ó ṣe hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ tó kẹ̀yìn lókè.

Yàtò sí èyí, ó hàn gbangba pé ọ̀gọ̀ọ̀rọ̀ orúkọ tí àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá n jẹ́ ní ó jẹ́ pé gbólóhùn tí a fi ìlò sọ di orúkọ ni wọn. Ẹ̀ jẹ́ kí a ṣe wájú nípa yíyẹ̀ ìṣodorúkọ yìí wò lábẹ̀ àwọn ìṣòrì tó wà nísàlẹ̀ yìí

Ìpín sí sọrí

Ó fẹ̀rẹ̀ má sí èyíkéyìí nínú àwọn èyà gbólóhùn nínú èdè Yorùbá tí a ò leè lo ilànà isodorúko yìí láti sọ di ọ̀rọ̀ orúko.

- a. Fífi ilò sọ gbólóhùn alálàyé di orúko
- b. Fífi ilò sọ gbólóhùn àtẹ̀numọ̀ di orúko
- d. Fífi ilò sọ gbólóhùn àyísódì di orúko
- e. Fífi ilò sọ gbólóhùn àṣẹ̀ di orúko
- ẹ̀ Fífi ilò sọ gbólóhùn ibéèrè di orúko

4.3.1 Fífi ilò sọ gbólóhùn àlàyé di orúko

A lè ṣe isunkì fún gbólóhùn àlàyé láti lè ó gégé bí orúko. Oríṣíṣi gbólóhùn àlàyé ló sì lè ṣèyí.

- a. Adé wu iyì > Adéwuyì
A bá yò mí > Àbáyòmí
Ọba ní ogun > Balógun
- b. Mo pé ní ọlá > Mopélọ́lá
Ọmọ wọ inú ọlá > Ọmọwọ́núọ́lá
- d. Igba ojú mọ > Gbajúmọ
Ará mi ti dé > Arámíídé
Babá tún dé > Babátúndé
- e. Ilú mọ ọn ká > Ilúmọ́óká
Mo bá ọlá jí > Mobọ́lájí

Ìsọ̀rí gbólóhùn àlàyé méré̀n ló wà tí isodorúko ti lè wáyé. Ìsọ̀rí (a) jẹ̀ gbólóhùn tó ní ihun ‘Olùwà-ọ̀rọ̀-ìṣe-àbọ̀’. Ìsọ̀rí (b) jẹ̀ ti ihun ‘Olùwà-ọ̀rọ̀-ìṣe-àbọ̀ pẹ̀ékí’. Ní isọ̀rí (d) in a ti rí gbólóhùn isodorúko tí ó jẹ̀ ‘Olùwà àti ọ̀rọ̀-ìṣe tí kò gba àbọ̀’. Gbólóhùn isodorúko (e) ni ó ṣe àfihàn ‘Olùwà, àbọ̀ àti ọ̀rọ̀-ìṣe ẹ̀lẹ̀lẹ̀’.

4.3.2 Fífi ilò sọ gbólóhùn àtẹ̀numọ̀ di orúko

Gégé bí orúko rẹ̀, irúfẹ̀ gbólóhùn isodorúko yìí ni a ṣedá nípa itẹ̀numọ̀.

Gbogbo ni ìṣe	>	Gbogbonìṣe	láti: Ìṣe jẹ̀ (ti) gbogbo
Baba ni ọ́lá	>	Babalọ́lá	Ọ́lá jẹ̀ baba
Owó ni a bí	>	Owólabí	A bí owó

Ìṣedá àwọn orúko itẹ̀numọ̀ yìí ṣe àmúlò òfin àgbéfò.

4.3.3 Fífi ilò sọ gbólóhùn àyísódì di orúko

Gbólóhùn àyísódì náà kò gbéyìn nínú àwọn gbólóhùn tí a n fí ilò sọ di ọ̀rọ̀ orúko. Ọ̀kọ̀ọ̀kan ló sì ní wúnrèn iyísódì nínú. Ẹ̀. jẹ̀ kí a wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wọ̀nyí:

Adé kò tí	>	Adéòtí
Kò là, kò ṣagbe	>	Kòlàkòṣagbe
Kò ṣeé máà ní	>	Kòṣeémàní
Kò kú mó	>	Kòkúmó

4.3.4 Fífi ilò sọ gbólóhùn àṣẹ̀ di ọ̀rọ̀ orúko

A tún lè lo gbólóhùn àṣẹ̀ gégé bí ilànà isodorúko. Àpẹ̀rẹ̀ ni:

Gbà mí, kí ó rà mi	>	Gbàmíoràmí
Má dá mi dá ọlá	>	Mádándọlá
Má jẹ ẹ kí ó dùn mí	>	Májẹkódùn mí
Mọ mí, kí n mọ ọ	>	Mọmí-n-mọ-ọ
Kán oyin sí ọlá	>	Kányinsọlá
Jẹ kí n rí ọlá	>	Jẹnrọlá
Kíyè sí ẹní	>	Kíyèsení

4.3.5 Fífi ilò sọ gbólóhùn ibèèrè di ọrọ orúkọ

Ìsọgbólóhùn dorúkọ tó kẹyin ni èyí tó jẹ mọ ibèèrè. Ẹ wo àwọn àpẹẹrẹ ìsàlẹ.

Ta ni ó tó Ọlọrun?	>	Tańtọloun
Kí ni à n kó?	>	Kílàńkó
Ta ni ó ni ẹsẹ?	>	Tańleşẹ

Àkíyèsí wa ni wí pé àwọn ọrọ-orúkọ wọnyí kì í ẹ èyí tí ènìyàn máa n jẹ, àfi tí a bá má lò wón gégé bí ìnagijẹ tàbí àlájẹ.

5.0 Iṣọńsókí

Àgbéyèwo àwọn orúkọ àkànpọ àti èyà àwọn ọrọ tí a lè kàn papọ láti ẹ ìsodorúkọ nínú èdè Yorùbá ní a ẹ ní abé ìpín yí. A wo bí a ẹ n kàn ọrọ orúkọ àti ọrọ orúkọ pọ, a sì ẹ àyèwò àkànpọ ọrọ atókùn àti ọrọ orúkọ. Ẹwẹ, a ẹ àgbéyèwo ohun tí ìfilò sọ gbólóhùn di orúkọ jẹ àti oríṣi àwọn ète tí a n fi ẹ èyí. Ní ìtèsíwájú, a tún wo ọwọ àwọn gbólóhùn tí a lè fi ilò sọ di orúkọ b.a. gbólóhùn àlàyé, gbólóhùn àtẹnumọ, gbólóhùn àyísòdì, gbólóhùn àşẹ àti gbólóhùn ìpàşẹ.

6.0 Işẹ şise

- Kí ni ìyàtò kan pàtàkì tí ó wà láàárín ọrọ kíkànpọ àti àpètúnpe?
- Dárúkọ àwọn èyà ọrọ méjì tí a lè kànpọ láti ẹ ìsodorúkọ?
- Kọ àpẹẹrẹ ọrọ mewaá tí a fi àkànpọ şedá wón.
- Ñjẹ àjọşepọ kankan wà láàárín fonólọjì àti ìsodorúkọ? Fi àpẹẹrẹ tó jọjú şègbè léyìn ìdáhùn rẹ.
- Dárúkọ oríṣi ète méjì tí a n fi sọ odidi gbólóhùn di ọrọ orúkọ?
- Dárúkọ oríṣi gbólóhùn mering tí a lè fi ilò sọ di orúkọ? Pèsè àpẹẹrẹ méjíméjì fún ìkòòkan àwọn gbólóhùn tí o dárúkọ?
- Şe àlàyé ní èkúnreré, oríşiríşì gbólóhùn àlàyé tí lè sọ di orúkọ nínú èdè Yorùbá?

7.0 Ìwé Ìtókasi

Ẹleşhin, Abisoye Adémọlá (2017). *A Unified Analysis of Nominalisation in Yorùbá Language*. Doctoral Thesis, University of Lagos.

Awobuluyi, Oladele (2016). *Èkọ Ìşedá-Ọrọ Yorùbá*. Kingdom Arts Publishing, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (2013). *Èkọ Gírámà Èdè Yorùbá*. ATMAN Limited. Ọşogbo

Bámgbóşé, Ayọ. 1990. *Fonólọjì àti Gírámà Yorùbá*.

ÌPÍN KÁRÙN-ÚN: Ìhun idiófóònù àti ọtẹ tí ó dè é

1.0 Ifáàrà

Oríşiríşì ìhun sílẹbù ni a lè bá pàdẹ nínú ìsọrí tí a mọ sí idiófóònù şùgbón sílẹbù tó kéré jù tí ọrọ nàà lè jẹ ni méjì. A tún lè rí idiófóònù onísílẹbù métà, mering tàbí ọlópọ sílẹbù. Ní ìpín yí, a ó ẹ àfihàn ìsọrí idiófóònù tí a lè fi fáwẹlì dá wón mọ. Àtòpọ ìró ohun oníbátànì kan

nàà níṣẹ̀dà idiófòònù ni ìṣòrí idiófòònù tí a fi ohùn inú fàwẹ̀lì wọ̀n ṣe àdámọ̀ àti ìpín síṣòrí. A tí wo ìpín síṣòrí idiófòònù lábẹ̀ àbùdá iye sílẹ̀bù, irúfẹ̀ fàwẹ̀lì àti ohùn tó wà nínú wọ̀n ní. Ní ìpín yìí a ó tún ṣe àgbéyèwò ohun tí a pè ní bátàni kónsónánti nínú idiófòònù. A tí farabalẹ̀ wo ihun Idiófòònù ní ìpín mẹ̀rin àkókó. A wo àkóónú wọ̀n lẹ̀kànḡjẹ̀kàn pẹ̀lú àbùdá ihun, irú fàwẹ̀lì, ohùn àti kónsónánti tí a lè tò pọ̀. Ohun tó kàn ní ìṣòrí yìí ní kí a wò ìṣòrí ọ̀rọ̀ yìí nínú gírámà Yorùbá.

2.0 Èròngbà àti Àfọ̀júsùn

Ohun tí a gbà lẹ̀rò ní láti ṣe àlàyé tó kúná lóri idiófòònù gégé bí ìṣòrí kan pàtàkì nínú èdè Yorùbá, ìṣẹ̀dà rẹ̀ àti ìṣẹ̀ tó n ṣe nínú gírámà èdè nàà. A fẹ́ẹ̀ ṣe àfihàn àti àlàyé oríṣíríṣi ihun tí idiófòònù ní lónà tí akẹ̀kọ̀ yòò fi lè dá wọ̀n mọ̀ nínú ìpèdè Yorùbá. A ó ṣe àfihàn àwọ̀n idiófòònù tí a lè fi fàwẹ̀lì, iró ohùn àti kónsónánti dá wọ̀n mọ̀ lónà tí akẹ̀kọ̀ yòò fi lè ní òye àtiṣàwáarí irú ọ̀rọ̀ bẹ̀e nínú èdè fúnra wọ̀n. A ó tẹ̀sìwájú láti wo ìjẹyọ̀ idiófòònù nínú gírámà Yorùbá. Ní pàtàkì, a fẹ́ẹ̀ wo ìṣòrí ọ̀rọ̀ tí a lè ka idiófòònù sí àti ìṣẹ̀ tí ó n ṣe nínú ìpèdè Yorùbá.

3.0 Ìbèèrè Ìṣàájú

- Kí ni idiófòònù?
- Njẹ̀ ìṣòrí ọ̀rọ̀ wà tí a lè pè ní idiófòònù lédè Yorùbá?
- Kí ni ìṣẹ̀dà Idiófòònù?
- Ìṣẹ̀ kí ni idiófòònù n ṣe ní Yorùbá?
- Ipa wo ni ìrísí àti àtòpọ̀ fàwẹ̀lì máa n kó nínú ìṣẹ̀dà idiófòònù?

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

Idiófòònù ni ìṣòrí ọ̀rọ̀ kan tí àwọ̀n onímọ̀ gírámà Yorùbá kò fi bẹ̀e kọ̀bi ara sí, síbẹ̀, èrí tó dájú ni wí pé ó wà nínú èdè nàà. Oun ni ọ̀rọ̀ tí a sába máa n lò ṣe àpẹ̀júwe ohun, èni tàbí ọ̀nà tí a gbà ṣe ohun kan lónà tí òye wa a túbò fi kún sí i. Ìrísí àti ìṣẹ̀dà ìṣòrí ọ̀rọ̀ nàà sì yàtò sí àwọ̀n ìṣòrí ọ̀rọ̀ tó kù nítorí bátàni àrà ọ̀tọ̀ tó máa n gbà fi ṣe àmúlò iró àti ìtumọ̀ tí àrà nàà n fún àwọ̀n ọ̀rọ̀ nàà ní gírámà Yorùbá. Gégé bí mo ti so ṣàájú, òtítọ̀ ni wí pé àtòpọ̀ kónsónánti, fàwẹ̀lì àti iró ohùn gégé bí ti àwọ̀n ọ̀rọ̀ tó kù nínú èdè nàà, síbẹ̀, ọ̀nà tí a gbà n tò wọ̀n pọ̀ ní idiófòònù yàtò pátápátá, pàápàá bátàni iró ohùn, fàwẹ̀lì àti kónsónánti.

Àwọ̀n kókó tó so mọ̀ ìṣẹ̀dà idiófòònù ni:

- a. ihun sílẹ̀bù: ẹyọ kan, ẹyọ méjì, ẹyọ mètà, ọ̀lọ̀pọ̀ sílẹ̀bù
- b. àtòpọ̀ fàwẹ̀lì oníríṣí kan nàà: a-a-a, i-i-i, u-u-u abbl.
- d. àtòpọ̀ iró ohùn onírí kan nàà: á-á-á, à-à-à, è-è-è, é-é-é, ó-ó-ó
- e. àdálú fàwẹ̀lì àto ohùn: á-u-à-u, é-e-è-e, à-à ó-ó, é-ú, à-ù, è-ù
- ẹ. bátàni kónsónánti:
 - ajẹmètè: b-m-b,
 - àjẹmètè: r-g-d
 - àpapọ̀ àjẹmètè àti ajẹmètè: g-d-gb, b-k-l, r-b-t

Gbogbo àwọ̀n bátàni tí a tò sókè wọ̀nyí ni a máa ṣàlàyé wéléwélé tí a tún máa fi àpẹ̀rẹ̀ to wuyì ṣẹ̀gbè léyìn ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ̀n.

Ní pàtàkì a ó ṣe àlàyé àwọ̀n bátàni wọ̀nyí àti àjọṣe wọ̀n pẹ̀lú ìtumọ̀ tí ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ̀n máa n mú jáde.

Àkóónú àti àfọ̀júsùn wa ni kí a ṣe àgbékalẹ̀ lẹ̀ṣeṣe pẹ̀lú àpẹ̀rẹ̀ àwọ̀n ihun tí idiófòònù lè ní. Ohun tí a ó dojúkọ̀ ní ìpín yìí ni ọ̀wọ̀ idiófòònù tí a lè fi fàwẹ̀lì inú wọ̀n dá wọ̀n mọ̀. Láti lè mú kí ìṣẹ̀ wa júṣe, a ó ṣe àgbékalẹ̀ ìṣẹ̀ nàà ní ìṣòrí ìṣòrí irú fàwẹ̀kì kan pàtò. Àkóónú idánìlẹ̀kọ̀ yìí á tún wo ipa tí kónsónánti àti iró ohùn n kó lóri àtò àti ìrísí idiófòònù àti àwọ̀n idiófòònù tí ọ̀wọ̀ kọ̀ọ̀kan lè ṣẹ̀dà pẹ̀lú ọ̀pọ̀ àpẹ̀rẹ̀ láti ṣe àtìlẹyìn àwọ̀n àgbékalẹ̀ wọ̀n.

4.1 Ìhun idiófóònù

Nì ìsòrí yíí, a fẹ̀ ẹ̀ ̀pínsísòrí àwọn ọ̀rọ̀ tí a kà sí idiófóònù nípa àbùdá iye sílẹ̀bù tó wà nínú ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn.

Idiófóònù onísílẹ̀bù kan

Ohun àkọ̀kọ̀ tí a fẹ̀ sọ ni pé idiófóònù oníwóró sílẹ̀bù kò pọ̀ rára, ìhun ìwònbà rẹ̀ ni àtòpọ̀ kónsónàntì àti fáwẹ̀lì “KF”.

Idiófóònù oníhun KF

dì
gbì
fẹ
fẹ̀
fín

Ìlò nínú gbólóhùn ni ìtumọ̀ rẹ̀ ti máa n hàn kete kete, b.a.

Ó ẹ̀subú gbì

Ó lọ̀ fẹ̀

Ìlẹ̀kùn nàà dún fín, abbl.

Idiófóònù onísílẹ̀bù méjì

Oríṣi méjì ni idiófóònù onísílẹ̀bù méjì jẹ̀ tí a bá fojú ìhun wò ó. Ọ̀wọ̀ àkọ̀kọ̀ ni èyí tí ìhun rẹ̀ jẹ̀ KF-F. Àpẹ̀rẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yíí ni ó fi bátàní nàà hàn.

Idiófóònù oníhun KF-F

péú
féú
láú
sìò

Ẹ̀ ẹ̀ ̀àkíyèsí wí pé sílẹ̀bù kejì, kíkì fáwẹ̀lì ló dá dúró tó fi jẹ̀ wí pé fáwẹ̀lì méjì ló tẹ̀lé ara wọn ní ifẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀. Ní àwọn èdè mìíràn bí ti Gẹ̀ẹ̀sì àti Faransé, irú àwọn fáwẹ̀lì tó bá tẹ̀lé ara wọn ẹ̀ẹ̀ ni wọn máa n pè ní ẹ̀lẹ̀yọ̀ọ̀, pàápàá jù lọ̀, tí ohùn orí fáwẹ̀lì méjèjèjì jẹ̀ ọ̀kan nàà. Ẹ̀gbọ̀n ní èdè Yorùbá, sílẹ̀bù kàn kì í ní ju ẹ̀yọ̀ fáwẹ̀lì kan àti ẹ̀yọ̀ ìró ohun kan.

Ọ̀wọ̀ idiófóònù kejì tó jẹ̀ onísílẹ̀bù méjì ni ìhun rẹ̀ jẹ̀ KF-KF bí ó ti hàn nínú àpẹ̀rẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

Idiófóònù oníhun KF-KF

gágá	gá-gá
pàpà	pà-pà
jàjà	jà-jà
gìdì	gì-dì
rọ̀rọ̀	rọ̀-rọ̀

Àkíyèsí wa nípa àwọn àpẹ̀rẹ̀rẹ̀ idiófóònù ìsòrí yíí ni pé ìró ohùn (O-O àti I-I) ni wọn ní tí kò sí àmúlùmọ̀là oríṣi ìró méjèjèjì ní àárín wọn. Ẹ̀ jẹ̀ ká sún sí onísílẹ̀bù mẹ̀ta.

Idiófóònù onísílẹ̀bù mẹ̀ta

Idiófóònù onísílẹ̀bù mẹ̀ta ni àwọn ọ̀rọ̀ tí ìhun wọn jẹ̀ KF-KF-KF tí kò sì ní kòbẹ̀gbẹ̀mu kankan gẹ̀gẹ̀ bí ó ti hàn ní àwọn àpẹ̀rẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

ràbàtà	rà-bà-tà
gòdògbò	gò-dò-gbò
gùdùgbè	gù-dù-gbè
rògòdì	rò-gò-dì
kàbìtì	kà-bì-tì
gbẹ̀rẹ̀fu	gbẹ̀-rẹ̀-fu
rẹ̀butu	rẹ̀-bu-tu
kedere	ke-de-re
róbótó	ró-bó-tó
rínbín-tín	rín-bín-tín
rógódó	ró-gó-dó

Idiófóònù onísílẹ̀bù méréń

Bátàńi kan náà ní idiófóònù onísílẹ̀bù méréń ní pẹ̀lú tí onísílẹ̀bù méta nípa pé ihun sílẹ̀bù kọ̀ọ̀kan jẹ́ “KF”.

gbàràgàdà	gbà-rà-gà-dà
gbìrìgìdì	gbì-rì-gì-dì
gòdògbògbò	gò-dò-gbò-gbò
fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀	fẹ̀-rẹ̀-gẹ̀-dẹ̀
pátapàta	pá-ta-pà-ta
kóbokòbo	kó-bo-kò-bo
réderède	ré-de-rè-de
játijàti	já-ti-jà-ti
porogodo	po-ro-go-do
kederere	ke-de-re-re
rẹ̀bututu	rẹ̀-bu-tu-tu
wàwàwówó	wà-wà-wó-wó
pàpàkókó	pà-pà-kó-kó

Idiófóònù onísílẹ̀bù bẹ̀rẹ̀

Àwọ̀n idiófóònù onísílẹ̀bù bẹ̀rẹ̀ bẹ̀rẹ̀ láti márùn-ún síwájú.

rìgìdìrìgìdì	rì-gì-dì-rì-gì-dì
gèlètègèlètè	gè-lè-tè-gè-lè-tè
bàkìmọ̀bàkìmọ̀	bà-kì-mọ̀-bà-kì-mọ̀
fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀	fẹ̀-rẹ̀-gẹ̀-dẹ̀-fẹ̀-rẹ̀-gẹ̀-dẹ̀

Sílẹ̀bù méfà ló wà ní ọ̀kọ̀ọ̀kan àpẹ̀rẹ̀ méta àkókó nígbà tí àpẹ̀rẹ̀ tó kẹ́yìn jẹ́ méjọ. Ohun kan tó pa gbogbo àwọ̀n àpẹ̀rẹ̀ yẹn pọ̀ ní wí pé, àpètúnpe kíkún ní wọ̀n.

4.2 Bátàńi fàwẹ̀lì ní Idiófóònù

Idiófóònù alátòpọ̀ fàwẹ̀lì oníríísí kan ní àwọ̀n tó jẹ́ pé fàwẹ̀lì ọ̀wọ̀ kan jẹ́ ọ̀kanùn. Fàwẹ̀lì àìránmúpè méjèjè tí èdè Yorùbá ní ló lè dá wà lóṣòṣò ní nínú ọ̀rọ̀ idiófóònù onísílẹ̀bù méta tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ.

4.2.1 Idiófóònù onífàwẹ̀lì i-i-i(i)

Ìsọ̀rì àkókó ní èyí tí fàwẹ̀lì /i/ jẹ́ fàwẹ̀lì ìṣẹ̀dá tó jẹ́yọ̀ nínú idiófóònù kọ̀ọ̀kan. Àwọ̀n idiófóònù wọ̀nyẹn lè jẹ́ onísílẹ̀bù méta tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ

i-i-i(i)
rìgìdì

ṣìkìtì
gìdìgìdì
bìrìkìtì

4.2.2 Idiófòònù onífáwẹ̀lì u-u-u(u)

Bákan lẹ̀rẹ̀ rí ni tí idiófòònù tó jẹ̀ pé kíkídá /u/ ló wà nínú rẹ̀. Àwọn àpẹ̀rẹ̀ ni a fi hàn yíi:

u-u-u
gùdùgbù
gúdúgbú
ṣúkútú
rúgúdú
gudugbu
rugudu

4.2.3 Idiófòònù onífáwẹ̀lì e-e-e(e)

Àwọn idiófòònù tí /e/ nìkan jẹyọ nínú wọn kò yàtò sí tàwọn tí a ti wò ṣáájú bí àpẹ̀rẹ̀ isàlẹ̀ ẹ̀ fídí rẹ̀ múlẹ̀.

e-e-e(e)
gèlètè
gelete
yègèdè
peregede

4.2.4 Idiófòònù onífáwẹ̀lì o-o-o(o)

Ohun tí a bá pàdẹ̀ ní idiófòònù tí /o/ mẹ̀ta tàbí mẹ̀rin dọ̀gba pẹ̀lú tàwọn fàwẹ̀lì tí a ti wò sẹ̀yìn o.

o-o-o(o)
rògòdò
porogodo
ṣòròṣòrò
bórókótó

4.2.5 Idiófòònù onífáwẹ̀lì ẹ-ẹ-ẹ(ẹ) àti ọ-ọ-ọ(ọ)

Èwẹ̀, àwọn idiófòònù tí ìṣẹ̀dá wọn jẹ̀ kíkì /ẹ/ tàbí kíkì /ọ/ náà dọ̀gba pẹ̀lú àwọn akegbẹ̀ wọn tó kù; bí onísílẹ̀bù mẹ̀ta tí wà ní onísílẹ̀bù mẹ̀rin wà.

ẹ-ẹ-ẹ(ẹ)
fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀
bẹ̀rẹ̀kẹ̀tẹ̀
bẹ̀rẹ̀bẹ̀
gẹ̀rẹ̀gẹ̀
gẹ̀dẹ̀gbẹ̀

ọ-ọ-ọ(ọ)
sọgọdọ
rọgọdọ
bọrókótó

È ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsí wí pé ó ẹ̀é ẹ̀ kí a ẹ̀ àpètúnpẹ̀ sílẹ̀bù nínú àpẹ̀rẹ̀ òkè.

4.2.6 Idiófòònù onífáwẹ̀lì a-a-a(a)

Ní àkótán, ohun tí a bá pàdé ní ìsọ̀rí idiófóònù tí a fi /a/ sẹ̀dá náà lè jẹ́ onísílẹ̀bù mẹ́ta tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ.

a-a-a(a)
gbaragada
kadara
gbàgàdà
jagada

Lára itumọ̀ tí idiófóònù ìsọ̀rí yìí lè ní ohun tó hàn ketekete.

4.3 Bátàni ìró ohùn

Idiófóònù alátòpọ̀ ìró ohùn oníbátàni kan náà ni àwọn idiófóònù tí a fi ìró orí wọn dá mọ̀. Ìsọ̀rí mẹ́rin ni a pín iṣẹ̀ ìpín yìí sí. Ìsọ̀rí àkókọ̀ jẹ́ àwọn idiófóònù tí ó jẹ́ pé kíkì ìró ohùn òkè ló wà lórí wọn. Ìsọ̀rí kejì jẹ́ tí ìró ohùn àìsàlẹ̀ nígbà tí ìkẹta jẹ́ tí idiófóònù olóhùn àárín. Ìsọ̀rí tó kásẹ̀ ìpín yìí ni àmúlùmọ̀lẹ̀ ọ̀rọ̀ idiófóònù.

4.3.1 Idiófóònù olóhùn òkè (O)

Idiófóònù olóhùn òkè lè jẹ́ tonísílẹ̀bù méjì, mẹ́ta tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ. Díẹ̀ nínú ọ̀gọ̀ọ̀rọ̀ àpẹ̀rẹ̀ àwọn idiófóònù bẹ̀ẹ̀ ló wà nísàlẹ̀.

O-O-(O)-(O)

wéré	wé-ré
kóró	kó-ró
kótópó	kó-tó-pó
róbótó	ró-bó-tó
kíákíá	kí-á-kí-á
gédégédé	gé-dé-gé-dé
wéréwéré	wé-ré-wé-ré
pátápátá	pá-tá-pá-tá
yánányán	yán-án-yán
gódógbó	gó-dó-gbó

4.3.2 Idiófóònù olóhùn ìsàlẹ̀ (I)

Idiófóònù oníkíkídá ohùn ìsàlẹ̀ kò yàtò sí tí olóhùn òkè ní iye sílẹ̀bù tí ó lè ní gégé bí àwọn àpẹ̀rẹ̀ wọ̀nyí tí fi hàn.

I-I-(I)-(I)

jìgì	jì-gì
jàgà	jà-gà
rìgìdì	rì-gì-dì
gẹ̀rẹ̀gẹ̀	gẹ̀-ẹ̀-rẹ̀-gẹ̀
jògòdì	jò-gò-dì
rọ̀gòdò	rọ̀-gò-dò

4.3.3 Idiófóònù olóhùn àárín (A)

Idiófóònù olóhùn àárín dàbí ẹ̀ni pé kò dín ní sílẹ̀bù mẹ́ta. Àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí a rí gégé bí ẹ̀rí ni ó wà nísàlẹ̀ yìí.

A-A-A-(A)

kedere	ke-de-re
roboto	ro-bo-to
reketete	re-ke-te
peregede	pe-re-ge-de

gbaragada gba-ra-ga-da

4.3.4 Idiófóònù alápapò ohùn

Ìsòrí tó kẹ̀yìn ni àwọn idiófóònù tó jẹ̀ àdàlú ohun gégé bí a ti fi hàn ní ọ̀wọ̀ àpẹ̀rẹ̀ ajemóhùn kọ̀ọ̀kan.

O-A-I-A

jágajàga	já-ga-jà-ga
ségesège	sé-ge-sè-ge
rádaràda	rá-da-rà-da
játijàti	já-ti-jà-ti
jábujàbu	já-bu-jà-bu

I-I-O-O

wàwàwówó	wà-wà-wó-wó
pàpàkókó	pà-pà-kó-kó

O-A-I-A

jágajàga	já-ga-jà-ga
játijàti	já-ti-jà-ti
réderède	ré-de-rè-de

Àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè wọ̀nyí ní oríṣi àpètúnpe kan tàbí òmíràn. Ó ẹ̀e ẹ̀e kí bátàni mìíràn wà tí a kò mẹnubà níbí.

4.4 Bátàni kọ̀nsónànti nínú idiófóònù

Bátàni kọ̀nsónànti nínú idiófóònù ni àwọn kọ̀nsónànti tí a máa n bá pàdé nínú Bátàni kọ̀nsónànti nínú idiófóònù àti àtò wọn.

Ìsòrí méjì pàtàkì ni a pín àwọn kọ̀nsónànti inú èdè yìí sí nígbà tí a bá fẹ̀ ẹ̀e àlàyé ipa wọn nínú idiófóònù. Àkọ̀kọ̀ ni àwọn idiófóònù tó jẹ̀ wí pé kíkì kọ̀nsónànti ajemétè bí: f, m, b, gb, p ló máa n jẹyọ̀ pelú àwọn fawẹ̀lì nínú wọn. Ọ̀wọ̀ kejì ni àwọn idiófóònù tó jẹ̀ wí pé kíkì kọ̀nsónànti àjẹmètè bí: d, g, t, r, k abbl.

4.4.1 Àtòpọ̀ kọ̀nsónànti ajemétè

Ọ̀wọ̀ kọ̀nsónànti ajemétè mètá ni a rí tọ̀ka sí tí àtòpọ̀ wọn ẹ̀e àgbéjádé idiófóònù. Àpẹ̀rẹ̀ ọ̀wọ̀ kọ̀ọ̀kan ni a fi hàn ní tẹ̀lẹ̀ntẹ̀lẹ̀ yìí.

a. **b-m-b**

bàmùbàmù	bà-mù-bà-mù
bámúbámú	bá-mú-bá-mú
bẹ̀m̀bẹ̀	bẹ̀-m̀- bẹ̀
bàmbà	bà-m̀-bà

b. **f-m-f**

fẹ̀m̀fẹ̀	fẹ̀-m̀-fẹ̀
----------	------------

d. **gb-m-gb**

gbàmgbà	gbà-m̀-gbà
---------	------------

4.4.2 Àtòpọ̀ kọ̀nsónànti àjẹmètè

Ẹwẹ, ọwọ méjì ọtòtòtó tó jẹ kíkídá kónsónántì àìjẹmètè ni ó papọ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì sẹ̀dá àwọn idiófóònù tí a fi hàn lábẹ̀ wọn.

a. **r-g-d**
rìgìdì
rògòdò
rẹ̀gẹ̀dẹ̀
rágádá
rógódó

b. **f-r-g-d**
fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀
fẹ̀rẹ̀gẹ̀dẹ̀
fárágádá

4.4.3 Àtòpò kónsónántì àìjẹmètè àti ajẹmètè

Ohun tí a fi hàn ní ìsọrí 3.2.3 ni àpapọ̀ kónsónántì ajẹmètè àti àìjẹmètè ní wọn papọ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì oníríísí kan náà latí sẹ̀dá idiófóònù. Ọwọ̀ mẹrin irúfẹ̀ idiófóònù tí wọn sẹ̀dá ni a fi hàn nínú àpẹẹrẹ̀ wa.

a. **g-d-gb**
gìdìgbì
gàdàgbà
gòdògbò

b. **r-b-t**
rẹ̀bẹ̀tẹ̀
róbótó
rẹ̀butu
ràbàtá
rìbìtì

d. **p-l-b**
palaba
pelebe
pálábá
pélébé
pàlàbà

e. **b-r-k-t**
bàràkàtá
bẹ̀rẹ̀kẹ̀tẹ̀
bùrùkùtù
bìrìkìtì

4.5 Idiófóònù nínú gírámà

Idiófóònù ní gírámà Yorùbá jẹ̀ ìjẹyọ̀ àti ìṣẹ̀ rẹ̀ nínú gbólóhùn. Kò dà bí ẹnì pé idiófóònù dá ìsọrí kan pátó ní nínú èdè Yorùbá. Gẹ̀gẹ̀ bí a ó ti ṣe fi hàn ní sàlẹ̀, ìlò wọn fi hàn pé wọn lè ṣe ìṣẹ̀ orúkọ, àpẹ̀júwe àbí àpónlẹ̀.

4.5.1 Oríṣi Idiófóònù

Tí a bá ẹ̀ alábàápàdẹ̀ idiófòònú nínú gbólóhùn, a lẹ̀ pín gbogbo àwọn àpẹ̀ẹ̀ẹ̀ tí a ti fi hàn sókè yí orís.i mẹ̀ta. Àwọn mẹ̀ta nàà ni: ifirómọ̀rísí, àifirómọ̀rísí àti ifirósínròóje. A ó sọ nípa òkọ̀ọ̀kan wọn ní sọkíṣókí.

Idiófòònú ifirómọ̀rísí gégé bí orúkọ rẹ̀ jẹ̀ èyí iró tàbí kónsónántì rẹ̀ lẹ̀ fara pé irísí tàbí ihùwásí ohun tí a n ẹ̀ àpẹ̀júwe tàbí àpónlẹ̀ rẹ̀ b.a. réderède, wọgọwọgọ, wọrọkọ, fẹ̀ẹ̀fẹ̀ẹ̀ẹ̀, pẹ̀rẹ̀ẹ̀.

Ayò jẹ̀ omọ **réderède**
Ó n rìn **wọgọwọgọ**
Igi **wọrọkọ** ní daná rú
Igbá **fẹ̀ẹ̀fẹ̀ẹ̀ẹ̀** ló to ojà lé
Ilẹ̀ nàà tẹ̀ **pẹ̀rẹ̀ẹ̀**

4.5.2 Idiófòònú àifirómọ̀rísí

Ọ̀wọ̀ àwọn idiófòònú kan wà tí iró tàbí kónsónántì wọn kì í sáà tọ̀ka sí ìtumọ̀ tàbí irísí wọn, b.a. gbarangandan, sùnsùn, ẹ̀in-in, gaara, geere abbl.

Omọ nàà dákú **gbarangandan**
Ìyàwó wò **sùnsùn**, ó sì gbá ọkọ rẹ̀ létí
Ó wò **ẹ̀in-in** bí ọbẹ̀ páànù.
Ọ̀rọ̀ rẹ̀ já **gaara**.
Iná nàà jò **geere**.

4.5.3 Idiófòònú ifirósínròóje

Idiófòònú ifirósínròóje ni àwọn tí ó jẹ̀ pé iró wọn fara pé ti nńkan tí idiófòònú nàà n ẹ̀ èyán rẹ̀. A jẹ̀ kí a wò àwọn ọ̀rọ̀ tí a sà lámí dúdú nínú àwọn àpẹ̀ẹ̀ẹ̀ wọnyí: gbì, tó, kà, gbirigbiri

Àgbọ̀n jábọ̀ **gbì**
Oyin kán **tó** sínú ìgò
Mo gbọ̀ tí ìbọ̀n nàà dún **kà**
Àgbọ̀n nàà yí **gbirigbiri** wọnú odò.

4.6 Idiófòònú nínú gírámà Yorùbá

Ohun tí ó kàn tí a fẹ̀ yẹ̀wò ni idiófòònú nínú gírámà èdè Yorùbá. Ohun tó jẹ̀ wá lógún ni ìjẹ̀yọ̀ àti isẹ̀ rẹ̀ nínú gírámà.

4.6.1 Idiófòònú gégé bí ọ̀rọ̀-èyán

Àwọn idiófòònú kan wà tó jẹ̀ wí pé isẹ̀ èyán pónbélé ni wọn n ẹ̀ nípa pé wọn túbò n fi kún òye wa nípa ọ̀rọ̀ orúkọ tí wọn bá yán nípa irísí. Àpẹ̀ẹ̀ẹ̀ idiófòònú bẹ̀ẹ̀ ni pàlàbà, rògòdò, gídìgbì, gbọ̀ọ̀rọ̀ gégé bí wọn ti hàn nínú àpòlà orúkọ isàlẹ̀.

Ojú **rògòdò**
Èsẹ̀ **pàlàbà**
Orí **gídìgbì**
ẹ̀nu **gbọ̀ọ̀rọ̀**
isẹ̀ **yẹ̀bùyẹ̀bù**

4.6.2 Idiófòònú gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ

Àwọn idiófòònú kan tún wà tó jẹ̀ pé a lẹ̀ lò wọn kí wọn ẹ̀sẹ̀ ọ̀rọ̀-orúkọ nípa pé wọn lẹ̀ wà ní ipò olùwà tàbí àbọ̀ b.a. gbangba, kedere, wòsìwòsì.

Gbangba di ẹ̀kùn
Kedere bẹ̀ ẹ̀ wò

Ìyá àgbà n ta wòsìwòsì

4.6.3 Idiófòònù gégé bí ọ̀rọ̀-àpónlẹ̀

Èwẹ̀ àwọn idiófòònù kan wà tó jẹ̀ pé iṣẹ̀ ọ̀rọ̀ àpónlẹ̀ ni wọn n ẹ̀. Wọn lẹ̀ fi bi ẹ̀ni tàbí ohun kan ẹ̀ mú kí iṣẹ̀lẹ̀ tàbí ihùwàsí wáyé b.a.

Àlejò náà rìn **jàùjàù** wólé
Mo fi ọ̀be ge **féú**
Adiyẹ̀ náà jà **pìtìpìtì**
Ó dúró **wàwàwówó**

Ọ̀rọ̀-ìṣe tí àwọn idiófòònù wònyẹn tẹ̀lẹ̀ ni wọn ẹ̀ àpónlẹ̀ rẹ̀.

Ní ìgúnlẹ̀ ihùn idiófòònù pónnbélé ni iṣẹ̀ yíí dálé. A sì fi ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àpẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú àlàyé sókí sókí ti àwọn àpẹ̀rẹ̀ náà. Ní ìgúnlẹ̀, àwọn idiófòònù ipín yíí ní àbùdá àrà ọ̀tọ̀ nípa wí pé kò sí àmúlùmálà fáwẹ̀lì inú isọ̀rí kọ̀ọ̀kan. Iṣẹ̀ ipín yíí ti ẹ̀ àfihàn oríṣíríṣi isọ̀rí àwọn idiófòònù tí a fi iró ohùn orí wọn ẹ̀ ọ̀diwọn wọn. A ti ẹ̀ àfihàn pẹ̀lú àlàyé àwọn idiófòònù ti ipínsísọ̀rí wọn ní ẹ̀ pẹ̀lú kónsónántì wọn tó lẹ̀ jẹ̀ (a) ajẹmètè, (b) àjẹmètè, àti (d) àpapọ̀ ajẹmètè àti àjẹmètè. A ti wo oríṣíríṣi idiófòònù ní gíràmà èdè Yorùbá pẹ̀lú àfojúsun isọ̀rí gíràmà tí a lẹ̀ tó wọn sí.

5.0 Ìsọ̀nísókí

Ohun tí a gbé yẹ̀wò ní ipín yíí ni oríṣíríṣi ihun idiófòònù. A ẹ̀ àkànmọ̀lẹ̀ rẹ̀ wí pé ó kéré tán idiófòònù gbọ̀dọ̀ ní sílẹ̀bù kan tí àtọ̀pọ̀ rẹ̀ sì gbọ̀dọ̀ jẹ̀ “KF”. Iṣẹ̀ náà fi yé wa pé idiófòònù lẹ̀ ni tó sílẹ̀bù méjọ. Kíkí abala idiófòònù onísílẹ̀bù méjì ni a ti rí àpẹ̀rẹ̀ sílẹ̀bù oníwóro fáwẹ̀lì. Ipò tó sì le wà ni kó jẹ̀ sílẹ̀bù kejì. A tún ẹ̀ àyẹ̀wó ọ̀wọ̀ idiófòònù kan tí àbùdá àdání rẹ̀ jẹ̀ mó iríṣi fáwẹ̀lì kan, isọ̀rí méjì ni a fi hàn ní ibamu pẹ̀lú iye fáwẹ̀lì àiránmúpè tó wà nínú èdè Yorùbá. Gbogbo àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí a fi hàn ọ̀gba ní ti pé bí wọn kò bá jẹ̀ onísílẹ̀bù méta, wọn á jẹ̀ tonísílẹ̀bù méré. A tilẹ̀ tàmọ̀mọ̀n pé wọn lẹ̀ jẹ̀ onísílẹ̀bù beṣe. A farabalẹ̀ ẹ̀ àkójọ̀pọ̀ àwọn idiófòònù nípa àbùdá ohùn orí wọn. Ohun tí ó wọ̀pọ̀ ni pé irú idiófòònù bẹ̀ ẹ̀ sába máa n jẹ̀ onísílẹ̀bù méta tàbí jù bẹ̀. Síbẹ̀ a rí àwọn onísílẹ̀bù méjì.

Ohun míràn tí a tún gbéyẹ̀wò ní ipín yíí ni àwọn idiófòònù tí a fi kónsónántì inú wọn pín wọn sí isọ̀rí. Àbùdá [AJEMÉTÈ] ni a sì lò láti ẹ̀ àgbékalẹ̀ wa. Èyí ló mú kí a ní ọ̀wọ̀ méta ọ̀tọ̀tọ̀. Ní ọ̀wọ̀ kọ̀ọ̀kan, a ẹ̀ àwọn àpẹ̀rẹ̀ tó yẹ̀ láti ẹ̀ àtilẹ̀yìn àgbékalẹ̀ ọ̀wọ̀ kọ̀ọ̀kan. Ní iparí, a ẹ̀ àfihàn oríṣi idiófòònù pẹ̀lú àbùdá ajẹmórófimóríṣi tàbí àbùdá àjẹmóròófimóríṣi. Léyìn náà ni a wá sọ nípa iṣẹ̀ tí wọn lẹ̀ ẹ̀ gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ, ọ̀rọ̀-ẹ̀yán tàbí ọ̀rọ̀-àpónlẹ̀ bí ó tilẹ̀ jẹ̀ wí pé wọn kò dá isọ̀rí kan pátó ní fúnra wọn.

6.0 Iṣẹ̀ sísẹ̀

- Ẹ̀ àkójọ̀ àpẹ̀rẹ̀ idiófòònù onísílẹ̀bù beṣe méwáa.
- Ẹ̀ jẹ̀ idiófòònù tó ní ju sílẹ̀bù méjọ wà? Bí idáhùn bá jẹ̀ bẹ̀ ni, fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ márùn-ún.
- Fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ idiófòònù onísílẹ̀bù méta tí sílẹ̀bù kejì jẹ̀ aránmúpè aṣesílẹ̀bù.
- Irú àwọn fáwẹ̀lì wo ni a lẹ̀ bá pàdé nínú idiófòònù? Fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ wọn?
- Fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ idiófòònù onísílẹ̀bù méré tó jẹ̀ kíkídá fáwẹ̀lì /a/.
- Kí ni ìjọra to wà nínú àwọn idiófòònù alábùdá fáwẹ̀lì?
- Ẹ̀ àtọ̀jọ̀ oríṣíríṣi idiófòònù tí wọn ní àdálú ohùn.
- Irú sílẹ̀bù wo ló wọ̀pọ̀ jù tí a bá fojú bátani ohùn pín wọn? Fi àpẹ̀rẹ̀ tó tó gbe idáhùn rẹ̀.
- Ẹ̀ àwárí irufé àpètúnpe tí o bá pàdé nínú idáilékọ̀ yíí.
- Isọ̀rí méldó ni a lẹ̀ pín idiófòònù sí tí a bá fojú àbùdá [AJEMÉTÈ] kónsónántì wò ó? Dárúkọ̀ wọn.

- j. Ẹ̀ ẹ̀gbẹ̀kalẹ̀ ọ̀wọ̀ idíófóònù mẹ̀ta tí kọ̀nsónáǹtì inú wọ̀n jẹ̀ [AJEMÉTÈ]. Fi àpẹ̀rẹ̀ tó jọ̀jú gbe ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ̀n.
- k. Ẹ̀ ẹ̀gbẹ̀kalẹ̀ ọ̀wọ̀ idíófóònù mẹ̀rin tí kọ̀nsónáǹtì inú wọ̀n jẹ̀ [ÀJEMÉTÈ]. Fi àpẹ̀rẹ̀ tó jọ̀jú gbe ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ̀n.
- l. Fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ mẹ̀wàá tí kò sí nínú èyí tí a fi hàn nínú idánilẹ̀kọ̀ọ̀ yìí. a. Njẹ̀ ìsọ̀rí ọ̀rọ̀ tí a mò sí idíófóònù wà ní Yorùbá
- m. Dárúkọ̀ iṣẹ̀ kan tí idíófóònù lè ẹ̀ ní èdè Yorùbá. Fi àpẹ̀rẹ̀ tó jọ̀jú gbe idáhùn rẹ̀.
- n. Kí ni ìyàtò láàárín idíófóònù ìfírómọ̀rísí àti idíófóònù ìfírósínròó jẹ̀?
- o. Kọ̀ àpẹ̀rẹ̀ idíófóònù àìfírómọ̀rísí mẹ̀wàá sílẹ̀.
- ọ. Kí ni àlàyé tí o máa ẹ̀ tako èrò pé idíófóònù kò sí ní Yorùbá?

7.0 Ìwé Ìtókasi

- Awoyale Yiwola. 1974. *Studies in the Syntax and Semantics of Yorùbá Nominalizations*. Doctoral dissertation. University of Illinois Urbana-Champaign.
- Bámgbóṣé, Ayò. 2010. *Fonólójì Àti Gírámà Yorùbá*. University Press, Ibadan. Àtúntẹ̀ kẹ́fà (6th edition).

Módù II: Àpólà-orúkọ oníbàátan

Àpólà-orúkọ oníbàátan ni àpólà-orúkọ méjì tí wọ̀n wà ní ìbàtan kan tàbí òmíràn síra wọ̀n. Ohun tí a ó ẹ̀ ní ìpín kọ̀ọ̀kan ní módù kejì yìí ni a fi hàn nísàlẹ̀.

Ìpín kìíní: Oríṣiríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan

Ìpín kejì: Ìhun àpólà-orúkọ oníbàátan

Ìpín kẹta: Ìtupalẹ àti àlàyé òkòòkan àpólà-orúkọ oníbàátan

Ìpín Kẹrin: Èrì àtakò pé àpólà-orúkọ oníbàátan wà lédè Yorùbá

Ìpín Karùn-ún: Èrì ìṣègbèlẹyìn pé àpólà-orúkọ oníbàátan wà lédè Yorùbá

Ìpín kìní: Oríṣiríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan

1.0. Ifáárà

Ohun tó jẹ wá lógún ní ìpín yìí ni kí a ṣe àgbékalẹ àti àlàyé oríṣiríṣi àpólà orúkọ oníbàátan tó wà lédè Yorùbá.

2.0. Èròngbà àti Àfojúsùn

Èròngbà àti àfojúsùn wa ni kíkọ akékọọ ní oríṣiríṣi àpólà orúkọ oníbàátan lònà tó fi máa rọrùn fún àwọn akékọọ lẹyìn ìdánilẹkọọ nàà látí lè ṣe àwárí àti ìdámò irufé àpólà yìí nínú gbólóhùn kí wọn sì tún ní òyè bí wọn ṣe lè ṣedá irufé òkàndjòkan àpólà nàà bí a ṣe fi yé wọn ní ìdánilẹkọọ nàà.

3.0. Ìbèèrè Ìṣáájú

a. Kí ni àbúdá àpólà orúkọ oníbàátan?

b. Dárúkọ oríṣiríṣi àpólà oníbàátan lédè Yorùbá?

d. Ṣe èkúnréré àlàyé lórí ìrísí mófîmù ìbátan.

e. Njé ẹnu kò lórí àlàyé àpólà ìbátan?

ẹ. Kí ni èrì tó ṣègbè lẹyìn ìṣe tí fàwẹlì olóhùn àárín inú àpólà-orúkọ oníbàátan ní ṣe?

f. Àwọn èrì wo ló tako fàwẹlì olóhùn àárín inú àpólà-orúkọ oníbàátan gégé bí mófîmù ìbátan?

4.0. Ìdánilẹkọọ

Nínú ìdánilẹkọọ yìí, a fẹ́ ṣe àgbékalẹ oríṣiríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan pẹlú àwọn àpẹrẹ tó jíire.

Àkókó, a fẹ́ fi yé wa nísàlẹ wí pé oríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan mẹta ló wà:

Àpólà-orúkọ ìbàátan ajemónìí

Àpólà-orúkọ oníbàátan ajemépòn-òn

Àpólà-orúkọ oníbàátan ajemáfihàn

A ó sọrò lórí wọn ní sọkíṣókí.

4.1 Àpólà-orúkọ ajemónìí

Àpólà-orúkọ oníbàátan ajemónìí ní ni àwọn àpólà-orúkọ méjì tí ìbátan wọn fi ìní tàbí olóhùn hàn. Àpólà-orúkọ kan máa jẹ ẹni tí ó ni ohun kan tàbí ẹnikan. Àpólà-orúkọ kejì a sì jẹ ti ohun tàbí ẹni tí a ni. Àwọn àpẹrẹ ìsàlẹ ṣègbè lẹyìn rẹ

Orí	i	Túndé
Ojú	u	Túndé
Ìwé	e	Túndé
Owó	o	Túndé
Ilẹ	ẹ	Túndé
Ọkọ	ọ	Túndé
Ìwà	a	Túndé

Ọkòòkan àwọn àpẹẹrẹ òkè ló ní ọ̀rọ̀-orúkọ méjì. Ọ̀rọ̀-orúkọ àkókọ̀ ni ohun tí a ni. Ọ̀rọ̀-orúkọ kejì ni ẹnì tó ni ohun (ọ̀lòhùn) iye, Túndé. Irú àpólà orúkọ oníbàátan tó fara pé tòkè pẹ̀lú iyàtò díẹ̀ ni a tún fi hàn yìí.

Orí (i) Adé
 Ojú (u) Èbè
 Ìwé (e) Ọ̀gá
 Owó (o) ìwé
 Ilẹ̀ (ẹ) Ọ̀jọ̀
 Ọ̀kọ̀ (ọ) Èbùn
 Ìwà (a) Aya

Yàtò sí àwọn àpẹẹrẹ òkè, a tún ní àwọn àpólà-orúkọ oníbàátan tí àkóónú wọn yàtò sí èyí tí a fi hàn níbẹ̀. E wo àwọn àpẹẹrẹ wònyí.

Aṣọ ti Bólá
 Ọmọ ti Tópé
 Ẹran ti Ìbíyẹ
 Ẹja ti èmi
 Epo ti Ọ̀gá

Ní iparí, ó tún ẹ́ẹ̀ ẹ́ kí a rí àpólà-orúkọ oníbàátan irú èyí tí a ẹ́ àpẹẹrẹ rẹ̀ nísàlẹ̀ yìí.

Orí i ti Túndé
 Ojú u ti Bùnmi
 Ìwé e ti Èbùn
 Owó o ti Ọ̀gá
 Ilẹ̀ ẹ ti Ìbíyẹ
 Ọ̀kọ̀ ọ ti wa
 Ìwà a ti wọn

Ohun kan pàtàkì nípa àpólà-orúkọ oníbàátan òkè yìí ni wí pé wọn ẹ́ẹ̀ pín sí ìsọrí méjì: Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò àti Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò. E jẹ́ kí a ẹ́ aláyé méjèèjì ní síṣentelẹ̀, kí a sì fi àpẹẹrẹ ṣàtílẹ̀yìn wọn.

4.1.1 Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò

Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò ni àwọn ohun/íní tí ó ẹ́ẹ̀ yà sòtò kùrò lódò olóhun. E wo àwọn àpẹẹrẹ wònyí.

Owó o ti Ọ̀gá
 Ilẹ̀ ẹ ti Ìbíyẹ
 Ọ̀kọ̀ ọ ti wa

Tí a bá wo àpẹẹrẹ àkókọ̀, owó tí ọ̀gá ní ẹ́ẹ̀ yà kùrò lára ọ̀gá, ó lè wà nílẹ̀, kí ọ̀gá tó jẹ́ olóhun wà lóde.

4.1.2 Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò

Gẹ́gẹ́ bí orúkọ rẹ̀, àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò ni àwọn ohun/íní tí kò ẹ́ẹ̀ yà sòtò kùrò lódò olóhun. E tún wo àwọn àpẹẹrẹ wònyí bakan náà.

Orí i Túndé

Ojú u Bùnmi
 Apá a Kólá
 Ẹsẹ ẹ Fúnmi

Ẹwẹ, bí a bá wo àpẹẹrẹ àkókó òkè yìí, Túndé ni ó ni orí, sùgbón orí yẹn kò ẹé yà kúrò lára olóhun tó jẹ Túndé.

4.2 Àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmáfihàn

Àpólà orúkọ oníbàátan amẹmáfihàn gégé bí orúkọ rẹ ti fi yéni jẹ èyí tí òkan nínú àpólà orúkọ méjì náà n fi íbátan èyán hàn ni wí pé, àpólà orúkọ kejì n yán àpólà orúkọ àkókó. Àpẹẹrẹ tó wà nísàlẹ ló fi èyí hàn.

Àwòrán an Bùhárí
 Ère (e) Awólówò
 Fótò o Kúnlé

4.3 Àpólà-orúkọ oníbàátan ajẹmẹpòn-òn

Oríṣi íbátan kẹta ni àpólà-orúkọ ajẹmẹpòn-òn. Íbátan tó wà ní rúfẹ àpólà-orúkọ méjì jẹ tí èyí tó n fi àbúdá àdání tí àpólà orúkọ kejì ní hàn. Ídí niyí tó fi jẹ wí pé àpólà-orúkọ àkókó n ẹ èpòn fún ikejì.

Ògbóntagi	oníròyìn	(oníròyìn tó múná dòko)
Àgbà	òjẹ	(òjẹ tó ti pé nínú ẹkú)
Olóríburúkú	iyàwó	(iyàwó tí kò dára)

Ẹ rántí wí pé ohun tí a sọ nípa oníbàátan ni pé àpólà orúkọ méjì ló máa n wà nínú wọn sùgbón àpẹẹrẹ òkè kò fi han ju ẹyọ ọrọ kòòkan lọ nínú àpólà olóhun àti àpólà ìní. Ẹ wáá wo àwon àpẹẹrẹ ìsàlẹ.

[Owó orí]	i	[Bólá gíga]
[Ibojì nílá]	a	[bàbá àgbà]
[Ọkọ dúdú]	u	[Bùhárí]
[Ìwà burúkú]	u	[Túndé]
[Ọrẹ]	ẹ	[Bólá pupa]

Ẹ ó ri pé àpólà-orúkọ ìní tó wà lapa òsì àti àpólà-olóhun tó wà lapa ọtún ni ọrọ-orúkọ rẹ lè gba èyán. Bí àpẹẹrẹ 'ibojì' tó jẹ ọrúkọ 'olóhun' gba èyán 'nílá' nígbà tí 'bàbá tó jẹ ẹni tó ni ibojì náà gba 'àgbà' gégé bí èyán.

5.0. Ìṣonísókí

Ní ipín yìí, a ti kọ nípa oríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan mẹta. A ẹ àlàyé nípa ọkòòkan wọn pèlú àpẹẹrẹ tó jọjú. A fi yé àwon àkẹkọ pé àpólà-orúkọ oníbàátan kòòkan ló ní àpólà orúkọ méjèjè tó sì ẹé ẹ kí àpólà-orúkọ kòòkan tún ní èyán tirẹ.

6.0. Iṣẹ ṣíṣe

- Dárúkọ oríṣi àpólà-orúkọ mẹta, kí o sì fún wa ní àpẹẹrẹ méjì méjì fún ọkòòkan wọn.
- Kọ àpẹẹrẹ àpólà-orúkọ oníbàátan márùn-ún tí àpólà ìní inú rẹ gba èyán.
- Kọ àpẹẹrẹ àpólà-orúkọ oníbàátan márùn-ún tí àpólà olóhun inú rẹ gba èyán.
- Ìyàtò wo ni ó wà láàárín àpólà oníbàátan aṣeéyàkúrò àti àpólà-orúkọ oníbàátan aláṣeéyàkúrò? Fi àpẹẹrẹ tó lésẹ nílẹ gbe idáhùn.

e. Kí ni iyàtò láàárín àpólà-orúkọ oníbàátan ajemáfihàn àti àpólà orúkọ oníbàátan ajemépòn-ò. Fi àpẹẹrẹ tó wuyì gbe ìdáhùn rẹ lésẹ.

7.0. Ìwé Ìtókasi

Ajíbóyè, Oládiípò. 2011. 'Ìṣẹ́ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrì látí inú àwọn èdè miíràn: A reply to Awobuluyi's rejoinder'. (Function of the Mid tone vowel in Yorùbá Genitive Construction: Evidence from other languages). *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 55-82.

Ajíbóyè, Oládiípò. 2008. 'Ìṣẹ́ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrì látí inú àwọn èdè miíràn'. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Volume 5(1):1-24.

Ajíbóyè, Oládiípò. 2007. 'Òfin Aláyèmàyè láàárín Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín àti Ohùn Ìsàlẹ̀ nínú Àpólà Oníbàátan lédè Yorùbá'. *Láàńgbàsà*. Volume 13: 6-17. Lagos.

Ìpín kejì: Ìhun àpólà-orúkọ oníbàátan

1.0. Ifáára

Ní ipín kìní, a ti wo ohun tí a mọ̀ sí àpólà-orúkọ oníbàátan àti oríṣiríṣi wọn. Ní ìṣòrì yìí, a ó ṣe àgbéyèwó àkóónú wọn.

2.0. Èròngbà ati Àfojúsùn

Èròngbà àti àfojúsùn wa ni kí òye ìhun àpólà oníbàátan lè yé àwọn akẹ̀kọ̀ọ́ kí wọn sì lè mọ̀ bí àwọn oríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan náà ṣe ní ìhun kan náà kí a sì fi éyí ṣègbè pé àpólà ìbátan ni mètẹ̀tẹ̀ta.

3.0. Ìbèèrè Ìṣáájú

- Kí ni ìhun àpólà-orúkọ oníbàátan àti ohun tó gbódò jẹ́ orí fun?
- Ya igi àpólà-orúkọ oníbàátan.
- Ipo wo ni àpólà-orúkọ oníbàátan ìní àti àpólà-orúkọ oníbàátan olóhun síra wọn?
- Kí ni iyàtò láàárín àpólà orúkọ oníbàátan agerí àti àpólà-orúkọ oníbàátan kíkún. Fi èyí hàn lóri igi síntààsì.

4.0. Ìdánilẹ̀kọ̀

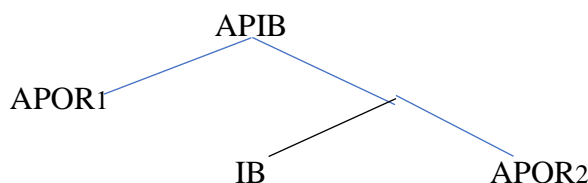
Ní ipín yìí, ohun tí ó kàn ni kí a ṣe àlàyé ìhun àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn dáadáa. È jẹ́ kí a ránra wa létí ohun tí a ti menubà lópò ìgbà, iyẹn pé àpólà orúkọ oníbàátan máa n ní àpólà orúkọ méjì. Ohun àkọ̀kọ̀ tí a fẹ́ sọ níbí ní àfikún ohun tí a ti sọ lókè ni pé àkóónú àpólà náà ju ohun méjì yẹn lọ.

Tí a bá ṣe àkíyèsì nínú ọ̀pọ̀ àwọn àpẹẹrẹ tí a ti fún wa lókè, fáwẹ̀lì kan sáàbà máa n jeyọ̀ láàárín àpólà orúkọ méjì náà. Nítorí náà, tí a bá fẹ́ ṣe àlàyé àpólà orúkọ oníbàátan, a gbódò ṣe àlàyé tó máa kẹ̀ṣe járí nípa àkóónú àpólà náà. Ohun gan-an tó jẹ́ wá lógún ni èyí.

Ohun àkọ̀kọ̀ tí a fẹ́ kí ẹ̀ mọ̀ nípa ìhun àpólà-orúkọ oníbàátan ni wí pé abala mètá ni ó pín sí:

- a. Àpólà orúkọ1
- b. Àpólà orúkọ2
- d. Mófîmù olóhun

Tí bá wá fẹ́ ṣe àfihàn àpólà oníbàátan lédè Yorùbá pẹ̀lú àwọn ohun tí a bá pàdẹ̀ ní ipín àkọ̀kọ̀, ohun tí a ṣe alábàápàdẹ̀ ni ó wà ní ìhun ìsàlẹ̀ yìí.

Àwòrán àkókó ẹ̀ ẹ̀ àkótán oríṣi àpólà ìbátan m̀éta tí a tí fi hàn wí pé ó wà lédè Yorùbá gégé bí a tún ti fi hàn nísàlẹ̀ fún ìrántí:

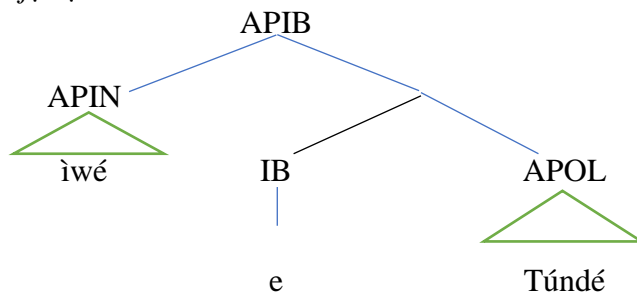
Àpólà orúkọ oníbàátan ìní
 Àpólà orúkọ oníbàátan aṣẹ̀yán
 Àpólà orúkọ oníbàátan àfihàn

Ohun kan tó ẹ̀ pàtàkí tí a gbòdò m̀enubà báyii ní wí pé fún àpólà ìbátan tí a fi hàn lóke, ohun tó jẹ́ orí fun ni m̀of̀f̀m̀m̀ ìbátan. Èyí gan-an ló fà á tí àpólà yen gan-an fi gba orúkọ ìbátan. Ábá wa yii wà ní ìbámu p̀elú tíòrì onídàrọ̀ ǹibi tí ẁon ti dábàá pé gbogbo ìsòrí ọ̀rọ̀ tàbí wúnrèn aṣegírámà ló gbòdò ní orí tó lè yọ̀ sókè di àpólà. Lábẹ̀ tíòrì nàà, ohun tí orí bá jẹ́ ni ó máa yọ̀ di àpólà. Gégé bí àp̀eṣe, tí orí bá jẹ́ orúkọ (OR), ohun tó máa yọ̀ sókè ni àpólà-orúkọ (APOR).

Níẁon ìgbà tó ti jẹ́ wí pé àpólà ìbátan ni gbogbo ẁon, ìhun kan tó wà ní igi òkè yii nàà ni a dábàá fún àwọn m̀etẹ̀tẹ̀ta.

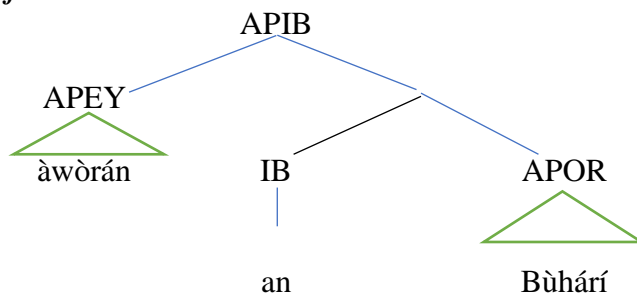
Ohun kejì tí a gbòdò ẹ̀ àlàyé tó jẹ́ m̀ọ̀ ìhun àpólà nàà ni fàwèlì tó máa n sàbà sùyo láàárín àpólà orúkọ méjì nàà. Ohun tí a pe fàwèlì nàà ni m̀of̀f̀m̀m̀ ìbátan tó n fi ìtan kan tàbí òmíràn tó wà láàárín àpólà orúkọ méjì nàà. È jẹ́ kí a kókó fi **ìwé e Tùndé** tó jẹ́ àpólà orúkọ oníbàátan ìní ẹ̀ àp̀eṣe. Nínú àlàyé ìṣàájú ní ìpín k̀ìní, a fi yé wa pé APOR1 ni àpólà orúkọ ìní, iyen ohun tí ẹ̀nikan ni (APIN) nígbà tí APOR2 jẹ́ ti olóhun (APOL). È jẹ́ kí a wo àfihàn èyí lórí igi isalẹ̀.

Àpólà orúkọ oníbàátan ajem̀oǹì

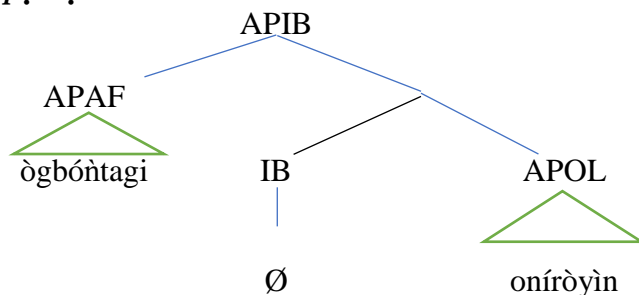

Igi yí kan nàà ni ó máa ẹ̀ àfihàn àpólà oníbàátan aṣẹ̀yán: **àwòrán an Bùhàrí** àti àpólà oníbàátan àfihàn: **ògbòntagi oníròyìn**.

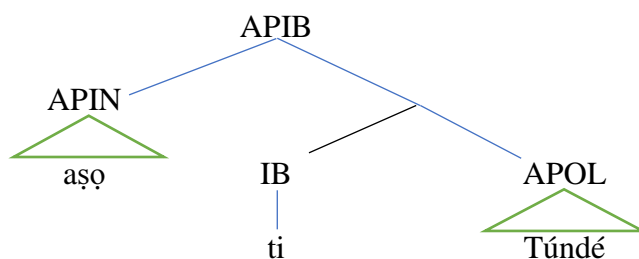
Àpólà oníbàátan ajemáfihàn

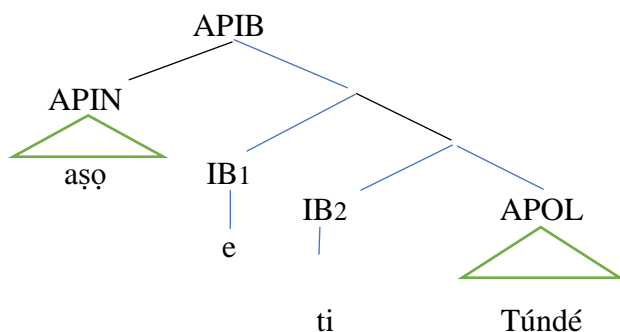
Àpólà oníbàátan ajemépòn-ón

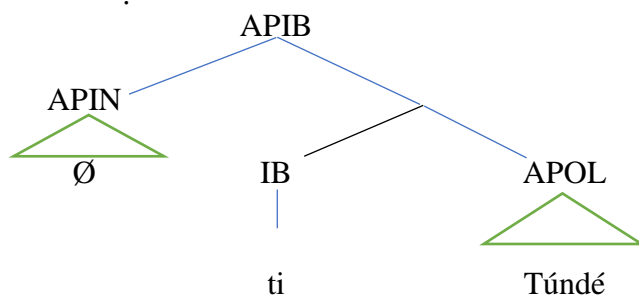
Tí ẹ bá farabalẹ wo igi mẹta tó tẹlẹ ara wọn tí a fi ẹ àfihàn oríṣi àpólà-orúkọ oníbàátan mẹta tí a ti n sọ nípa rẹ, ẹ ó ri mọ wí pé gégé ẹ gégé ni àwòrán àwọn méjì àkókó. Sùgbón ní ti àpólà-orúkọ oníbàátan ajemépòn-ón, kò sí mọfîmù ìbátan níbẹ. Ohun tó fà á tí ó fi jẹ pé àyè rẹ sófo nìyẹn. Írísí òfo náà ni “∅” dúró fún. Ọrọ kù tí a máa sọ nípa èyí nísàlẹ. Ohun tó kàn ni kí a ya igi àpólà orúkọ oníbàátan ti mọfîmù ìbátan rẹ jẹ **ti** gégé bí àpẹẹẹ, **aşo ti Túndé**.

È ó ri wí pé ọgangan ibi tí mọfîmù ìbátan onírísí fáwẹlì wà gan-an náà ni **ti** wà. Wàyíí o, ọrọ kò tí ì parí. Ó ku oríṣi ihun àpólà oníbàátan méjì tí a fẹ fi hàn. Àkókó nínú méjì náà ni àpẹẹẹ **iwé e ti Túndé** níbi tí mọfîmù ìbátan méjì ti jẹyọ pọ.

Ó tún kù nìbọ n dún o. Èyí tí a fẹẹ fi kásẹ ẹkọ wa lórí ihun àpólà orúkọ oníbàátan náà ni à ó fi **ti Túndé** ẹ àpẹẹẹ. Kí a tó tẹsílẹwájú, ó yẹ ká fi yé yín pé àpẹẹẹ yẹn kì í ẹ ẹkúnréré àpólà-orúkọ oníbàátan. Ní módù kẹta ni a ó ti ẹ àlàyé àtiwáyé irú àpólà bẹẹ. Ní ti igi ti a máa yà fi ẹ àfihàn rẹ, ẹ wo èyí tó wà nísàlẹ.

Ohun tí igi òkè yẹn fi hàn ni wí pé APOR ìní kò fara hàn nínú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ yẹn, sùgbọ̀n àyè rẹ̀ wà nìbẹ̀; àmá sáá, ẹ̀ se ni àyè nàà sòfo. Èwẹ̀, àlàyé wà tí a máa ẹ̀ lórí èyí nísàlẹ̀

5.0. Ìsọ̀nísókí:

Ní bá yí, kò sí ànìàní wí pé gbogbo àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ àpólà orúkọ oníbàátan ni a ti ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ ihun wọn lórí igi síntààsì. A bẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú igi tó ẹ̀ àfihàn àpólà orúkọ oníbàátan lápapọ̀ kí a tó kojá lọ sí ti Àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmọ̀nì, àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmẹ̀pọ̀n-ọ̀n àti àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmáfihàn. Lẹ̀yìn nàà ni a ẹ̀ àfihàn mọ̀fíìmù ibátan, ká tó wá pari rẹ̀ sí àpólà orúkọ oníbàátan tí àpólà orúkọ ìní rẹ̀ kò fara hàn. Ní pàtàkì a fi hàn pé mọ̀fíìmù ibátan ni orí fún àpólà-orúkọ oníbàátan, kì í ẹ̀ èyíkẹ́yí nínú àpólà orúkọ méjì inú rẹ̀.

6.0. Iṣẹ́ ẹ́ṣẹ

- Ipá méléó ni ihun àpólà orúkọ oníbàátan pín sí? Dárúkọ wọn.
- Ya igi ihun àpólà orúkọ oníbàátan kí o sì ẹ̀ àfihàn àkóónú rẹ̀.
- Ya igi àpólà orúkọ oníbàátan wọnyí:
 - adé ọba
 - filà a Bùnmi
 - àyè e ti èyin obìnrin

7.0. Ìwé Ìtọ́kasí

- Ajíbóyè, Oládíípò. 2011. 'Iṣẹ́ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrì láti inú àwọn èdè mífiràn: A reply to Awobuluyi's rejoinder'. (Function of the Mid tone vowel in Yorùbá Genitive Construction: Evidence from other languages). *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 55-82.
- Ajíbóyè, Oládíípò. 2008. 'Iṣẹ́ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrì láti inú àwọn èdè mífiràn'. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Volume 5(1):1-24.
- Ajíbóyè, Oládíípò. 2007. 'Òfin Aláyèmàyè láàárín Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín àti Ohùn Ìsàlẹ̀ nínú Àpólà Oníbàátan lédè Yorùbá'. *Lààhgbàsà*. Volume 13: 6-17. Lagos.

Ìpín kẹ́ta: Ìtupalẹ̀ àti àlàyé àwọn àpólà orúkọ oníbàátan

1.0. Ìfáárà

Ìpín yí ni a ti máa ẹ̀ èkúnrẹ̀rẹ̀ àlàyé lórí àwọn oríṣíríṣi àpólà oníbàátan àti àwọn ihun tí a ti ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ ní ipín kejì.

2.0 Èrò̀ngbà ati Àfojúsùn

Èrò̀ngbà àti àfojúsùn iṣẹ́ ipín yí ni kí akẹ̀kọ̀ọ̀ lè ní òyè kíkún nípa oríṣíríṣi àpólà oníbàátan, ipò àti iṣẹ́ tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn àkóónú inú àpólà nàà àti òtẹ̀ tó de ijẹ́yọ̀ wọn tó bẹ̀ẹ̀ tí akẹ̀kọ̀ọ̀ máa fi lè ẹ̀ àlàyé èyíkẹ́yí àpólà nàà fúnra wọn.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Kí ni ó máa ní fi atọ́ka ibátan hàn? Kí ni ìrísí rẹ̀?
- Kí ni iyàtò láàárín àpólà orúkọ oníbàátan ajẹmọ̀nì àti ajẹmáfihàn
- Iyàtò wo ló wà láàárín mọ̀fíìmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti mọ̀fíìmù **tí**?
- Iyàtò wo ló wà láàárín mọ̀fíìmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti àpapọ̀ mọ̀fíìmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti mọ̀fíìmù **tí**?
- Kí ni àpólà agẹ́rì nínú àpólà oníbàátan?

4.0. Ìdánílẹ̀kọ̀ọ̀

Ohun tí idánilékòyò yìí máa dále ni èkúnréré àlàyé lórí àkóónú àpólà oníbàátan. A ó bèrè pèlú atóka ibátan.

4.1 Atóka ibátan àti ìrísí rẹ̀

Ní ipín kínní àti ipín kejì ní a ti ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ àwọn àpẹ̀rẹ̀ tó fi mọ́fîmù ibátan hàn. Fún iròrùn itókasi, ẹ̀ jẹ́ kí tún wo ọ̀wọ̀ àpẹ̀rẹ̀ isájú bó ti hàn nísàlẹ̀.

Orí	i	Túndé
Ojú	u	Túndé
Ìwé	e	Túndé
Owó	o	Túndé
Ilẹ̀	ẹ̀	Túndé
Ọ̀kọ̀	ọ̀	Túndé
Ìwà	a	Túndé
Orín	in	Túndé
Ogún	un	baba
Ọ̀gbón	on	Túndé
Ọ̀sàn	an	Bàsírà

Ohun méjì ló ẹ̀ pàtàkì nípa atóka ibátan bó ẹ̀ hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè. Èkíní, ìrísí fáwẹ̀lì tó dúró fun mọ́fîmù náà jẹ́ ọ̀kan náà pèlú ti fáwẹ̀lì tó parí àpólà orúkọ̀ ìní. Èkejì ní pé, òfin àrànmo ni ó n sọ fáwẹ̀lì mọ́fîmù ibátan yẹn di ọ̀kanùn pèlú fáwẹ̀lì tó tẹ̀lé. Àbá tí a dá fún ìrísí fáwẹ̀lì náà ní ihun ipilẹ̀ yẹn ni /i/. Ẹ̀ jẹ́ ká fi òfin fonólójì ẹ̀ àlàyé rẹ̀ báyíí.

Ìhun ipilẹ̀	Àrànmo	Ìhun òkè
/Ọ̀gbón i Túndé/	>	[Ọ̀gbón on Túndé]
/Ojú i Túndé/	>	[Ojú u Túndé]
/Ìwé i Túndé/	>	[Ìwé e Túndé]

Èkẹta ní wí pé, àmì iró ohùn àárín ní mọ́fîmù náà máa ní. Ohùn àárín yìí àfi ìrísí fáwẹ̀lì náà ní ó máa n fi mọ́fîmù ìní hàn.

Ẹ̀ tún jẹ́ ká wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wọ̀nyí bakan náà.

Owó	ti	Túndé
Ilẹ̀	ti	Túndé
Ọ̀kọ̀	ti	Túndé

Tí ẹ̀ bá farabalẹ̀ wo àpẹ̀rẹ̀ méta wọ̀nyẹn, a ó ri wí pé ohùn àárín ní mọ́fîmù **ti** ní gégé bí ti mọ́fîmù ibaátan onírísí fáwẹ̀lì tó jẹ́ akegbé rẹ̀.

4.2 Ìjọra àti ìyàtò láàárín àpólà-orúkọ̀ oníbàátan ajẹmónìí, ajẹmáfihàn àti ajẹmépòn-ọ̀n

Ohun mìíràn tí a fẹ́ sáré fi hàn ní ìjọra àti ìyàtò tó wà láàárín àpólà-orúkọ̀ oníbàátan, ajẹmónìí àti ajẹmáfihàn.

Ìjọra: Ohun ìjọra ní wí pé ìrísí àti ihun kan náà ní mètẹ̀tẹ̀ta ní.

- (i) Ọ̀kọ̀ **ọ̀** Túndé
Ilẹ̀ **e** Túndé

- (ii) Àwòrán **an** Bùhàrí

Ère e Awólówò

(iii) ògbóntagi Ø oníròyìn
àjé Ø òyìnbó

Ìyàtò: Ohun ìyàtò ni pé mófîmù ìbátàn inú àpólà orúkọ oníbàátan ajeméṣòṣò-òṣò kò ní ṣmófîmù ṣùgbòṣò ti ajemónìí àti aṣàfihàn ní ìrísí ti wòn.

4.3 Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò àti Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò

A fée kókó fi àpẹẹṣe oríṣi méjèèjì hàn ná fún ìránra ẹni létí.

(i) **Àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò**

Ìwé e Túndé
Ajá a Dàda

(ii) **Àpólà orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò**

Ojú u Túndé
Èṣe ẹ Dàda

Ìrú àpólà orúkọ oníbàátan kan náà ni àwọn méjèèjì; ìyẹn ajemónìí ṣùgbòṣò ìyàtò wòn ni wí pé, gégé bí orúkọ rẹ, àpólà orúkọ oníbàátan aṣeéyàkùrò ni àwọn ohun ìní bí **ìwé** àti **ajá** tí a lè yà kùrò lára ẹni tó ni wòn. Ṣùgbòṣò, ní ti Àpólà-orúkọ oníbàátan aláìṣeéyàkùrò bí ti **ojú** àti **esè**, wòn kò ṣeé yà kùrò lára ẹni tó ni wòn.

4.4 Ìjọra àti ìyàtò láàárín mófîmù fáwẹ̀lì olóhùn àárín àti mófîmù tí?

Mófîmù ìbátan méjì ni a ti fi hàn nínú àwọn ohun tí a ti kọ lóke. Gégé bí iṣe wa, a ó tún wo ohun tí wòn fi jọra àti ohun tó yà wòn sọtò ní ṣókíṣókí.

Ìjọra ipò:

Owó o Kúnlé
Omọ ti Adé

Àpẹẹṣe méjì òkè ti fi hàn pé ipò kan náà ni mófîmù ìbátan olóhùn àárín àti **ti** wà. Àmì ohùn àárín ni mófîmù méjèèjì ní.

Ìyàtò ìrísí:

Ìyàtò tó hàn de kan ni wí pé wóró fáwẹ̀lì ni ọkan, àtòpò kónhnsónántì àti fáwẹ̀lì ni èkèjì.

4.5 APOR-oníbàátan: ìjeyọ fáwẹ̀lì olóhùn àárín nìkan àti àpapọ fáwẹ̀lì olóhùn àárín àti tí

Ohun tí a fée ṣe níbí ni àlàyé lórí ìjeyọ mófîmù fáwẹ̀lì olóhùn àárín àti àpapọ mófîmù fáwẹ̀lì olóhùn àti àárín mófîmù **ti**. Ẹ jẹ kí a kókó fún wa ní àpẹẹṣe ìjeyọ méjèèjì.

Ojú u Túndé
Ojú u ti Túndé

A kò nílò àtimáa ṣe àlàyé ìyàtò ìhun. Kíkì ìyàtò tí a fée fi hàn ni ti ìtumò. Ṣùgbòṣò kí a tó ṣe ìyẹn, ìbèèrè kan tí a fée fi gbé kalẹ tó sì ní fẹ ìdáhùn ni: kí ni àpapọ mófîmù méjèèjì wà fún? Ìdáhùn wa ni wí pé níbí tí mófîmù ìbátan méjèèjì bá ti jeyọ pọ, iṣe ìtẹnumọ nípa olóhùn ni **ti** ní ṣe. Ìyẹn ni wí pé **ìwé e ti Túndé** tùmọ sí “ìwé tí Túndé ni” yàtò sí **ìwé ti Ojú** àbì **ìwé ti Dàda**

4.6 Òtẹ́ tó de ìjẹyọ mọ́fîmù ìbátan /i/

Ohun pàtàkì tí a kò tî mẹnubà ni òtẹ́ tí ó de ìjẹyọ àti àìjọra mọ́fîmù ìbátan tó jẹ́ wóró fáwẹ̀lì. A ti sọ nípa ìrísí mọ́fîmù yìí ní ìhun ìpilẹ̀ àti bí ó ẹ̀n paradá bí ọ̀gà ní ìhun òkẹ̀ pẹ̀lú àmúlò òfin àrànmo tó jẹ́ kànnpá.

Kànnpá ni ìjẹyọ mọ́fîmù yìí tí APOR olóhun bá bèrẹ̀ pẹ̀lú kónsónàntì.

Wọ̀fún ni ìjẹyọ mọ́fîmù yìí tí APOR olóhun bá bèrẹ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì.

Wọ̀fún ni ìjẹyọ mọ́fîmù yìí tí APOR ìní bá parí pẹ̀lú fáwẹ̀lì olóhùn àárín.

Ojú	u	Túndé
Ojú	(u)	Èbùn
Èran	(an)	Bọ́lá

4.7 Àpólà agẹ́rì nínú àpólà oníbàátan

Ohun ìkẹyìn tí a fẹ́ẹ̀ wò ní ìpín yìí ni àpólà agẹ́rì nínú àpólà-orúkọ oníbàátan. Gẹ́gẹ̀ bì ìṣe wa, ẹ̀ jẹ́ kí a bèrẹ̀ pẹ̀lú àpẹ̀rẹ̀.

(i) Omọ **ti** Adé

(ii) **Ti** Adé

Ohun tí a ti fi yé wa ẹ̀sáájú ni wí pé APOR méjì ló máa ń wà nínú àpólà orúkọ oníbàátan. Gẹ́gẹ̀ bí àpẹ̀rẹ̀ (ii) ti fi hàn, kò sí APOR ìní níbẹ̀. Kíkì APOR olóhun àti mọ́fîmù ìbátan ló wà níbẹ̀. Ohun tó fà á tí a fi ń pe irúfẹ̀ àpólà oníbàátan yìí ní abirùn, agẹ́rì tàbí akùdẹ̀ nìyí. Inú gbólóhùn ni ìtumò àti òye rẹ̀ ti máa ń jẹyọ.

(iii) Mo rí **ìwé ti Túndé** ẹ̀gbọ̀n n kò rí **ti Bùnmi**.

È wo módu kẹ́ta fún ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ àlàyé lórí àpólà-orúkọ abirùn.

Nínú **ti Bùnmi**, èrò wa tí kò farasin ni wí pé mò-ònnú ni **ìwé** jẹ́ níbẹ̀ nítorí pé, ó ti jẹyọ ẹ̀sáájú nínú **ìwé ti Túndé**. Ìyẹn ni wí pé tí **ìwé e ti Túndé** kò bá jẹyọ ẹ̀sáájú, **ti Bùnmi** kò dá ní ìtumò. Tí ẹ̀nikan bá dédẹ̀ sọ pé, **Mo rí ti Bùnmi**, kò nítumò fúnra rẹ̀, ó sì lè fa ìbèèrè pé “Kí ni”. Ẹ̀gbọ̀n irú ìbèèrè yẹn kò ní wáyé tí a bá sọ ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ gbólóhùn tó wà ní (iii). A ó tún sọ nípa rẹ̀ si nísàlẹ̀.

5.0. Ìsọ̀nísókí

Nínú ìdánìlẹ̀kọ̀ yìí a ti ẹ̀ àyẹ̀wo ohun tó máa ń fi atọ́ka ìbátan hàn àti ìrísí rẹ̀. A tẹ̀sìwájú láti wo ìyàtò láàárín àpólà orúkọ oníbàátan ajẹ̀mọ̀nìí àti ajẹ̀máfihàn. Bákan náà ni a wo ìyàtò tó wà láàárín mọ́fîmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti mọ́fîmù **ti** lónà kan àti ìyàtò tó wà láàárín mọ́fîmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti àpapọ̀ mọ́fîmù **fáwẹ̀lì olóhùn àárín** àti mọ́fîmù **ti**. A parí ìdánìlẹ̀kọ̀ pẹ̀lú àlàyé lórí àpólà-orúkọ agẹ́rì nínú àpólà-orúkọ oníbàátan.

6.0. Ìṣẹ̀ ṣíṣe

a. Irú ìyàtò wo ló wà ní àárín àpólà-orúkọ oníbàátan aṣeéyàkúró àti aláìṣeéyàkúró? Fi àpẹ̀rẹ̀ tó jọjú gbe ìdáhùn rẹ̀.

b. Ẹ̀ àlàyé ìjẹyọ mọ́fîmù ìbátan onírìsì fáwẹ̀lì àti mọ́fîmù ìbátan **ti**.

d. Kọ̀ àròkọ̀ sókí sókí lórí àwọ̀n orí ọ̀rọ̀ wọ̀nyí:

àpólà orúkọ oníbàátan ajẹ̀mọ̀nìí

àpólà orúkọ oníbàátan ajẹ̀máfihàn

àpólà orúkọ oníbàátan ajẹ̀mẹ̀pọ̀n-ọ̀n

e. Kí ni ìrísí àpólà-orúkọ agẹ́rì? Bá wo ni ìtumò rẹ̀ ẹ̀ máa ń hàn?

7.0. Ìwé Ìtókasi:

- Ajíbóyè, Oládiípò. 2014. Wúnrèn ti inú àpólà orúkọ oníbàátan kì í şe ọ̀rọ̀-orúkọ. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol 7, No 3. 168-185.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2011. 'Ìşé Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrí láti inú àwọn èdè mìíràn: A reply to Awobuluyi's rejoinder'. (Function of the Mid tone vowel in Yorùbá Genitive Construction: Evidence from other languages). *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 55-82.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2008. 'Ìşé Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Èrí láti inú àwọn èdè mìíràn'. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Volume 5(1):1-24.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2007. 'Òfin Aláyèmàyè láàárín Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín àti Ohùn Ìsàlẹ̀ nínú Àpólà Oníbàátan lédè Yorùbá'. *Láàńgbàsà*. Volume 13: 6-17. Lagos.
- Awóbùlúyì, Oládélé. 2018. "Àpólà-orúkọ Agérí Nínú Èdè Yorùbá". *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 9, NO 2: 1-20

Ìpín kérin: Èrí àtakò àti èrí ìşègbèlẹ̀yìn pé àpólà orúkọ oníbàátan wà

1.0. Ìfáára

Ohun tí a ti fi hàn ní ipín kíńí sí ipín kẹta fi dání lójú pé atọka ibátan ni fáwẹ̀lì olóhùn àárín (FOA) tó n jẹyọ láàárín APOR méjì nínú àpólà-orúkọ oníbàátan. Àmọ̀ o, àwọn onímọ̀ gíràmà kan kò gbà bèẹ̀ o. Wọn ní èrò ọ̀tò sí èrò tí a ti fihàn ní òkè. Ní ipín karùn-ún yí, a fẹ́ẹ̀ mọ̀ lé ohun tí a ti fi hàn ní ipín kíńí sí ipín kẹta kí a bà á lè túbò rí àwọn kókó mìíràn şègbè lẹ̀yìn èrò tí a ti gbé kalẹ̀ wí pé atọka ibátan ni fáwẹ̀lì olóhùn àárín tó wà ní àárín APOR méjì inú àpólà-orúkọ.

2.0. Èròńgbà àti àfojúsùn

Ní ipín yí, èròńgbà àti àfojúsùn wa ni kí a şe àgbékalẹ̀ àwọn èrí tó tako pé FOA jẹ atọka ibátan kí akékọ̀ lè rí àwọn onímọ̀ şe n ronú láti fi èrò ọ̀tọ̀tọ̀ hàn lórí ohun kan nàà. Èròńgbà àti afojúsùn wa ni kí a wo èrò tó roko ti àbá pé ìşé ibátan ni fáwẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan.

3.0. Ìbèèrè Ìşáájú

- Kí ni àlàyé lórí ìjẹyọ fáwẹ̀lì olóhùn àárín tó n jẹyọ láàárín APOR méjì inú àpólà-orúkọ oníbàátan?
- Àwọn èrí wo ni ó tako pé ìşé ibátan ni fáwẹ̀lì olóhùn àárín n şe?
- Kí ni àlàyé émí ìşiyèmèjì nínú èrí ìtakò FOA gégé bí atọka ibátan.
- Şe atótónu lórí èrò pé fáwẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan ni mọ́fìmù ibátan.
- Dárúkọ èrí méjì tó fi hàn pé fáwẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan ni mọ́fìmù ibátan.
- Kí ni èrí síntáàsì àti sẹmántìsì tó şègbè lẹ̀yìn pé fáwẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan ni mọ́fìmù ibátan?

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

Ohun tí a dojúkọ ní ipín yí ni àwọn èrí tí àwọn onímọ̀ fi tako ìşé FOA gégé bí atọka ibátan. Díẹ̀ nínú àwọn èrí nàà ni a fi hàn ní síşenlẹ̀. Ohun tó kàn ni kí a şe àgbékalẹ̀ àwọn èrí tó şeé gbára lé fún èrò pé fáwẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan ni mọ́fìmù ibátan.

4.1 Ìhun àpólà orúkọ oníbàátan kò nílò atọka ibátan

Kókó kan pàtàkì láti tako èrò pé atọka ibátan ni fáwẹ̀lì olóhùn àárín ni wí pé àpólà orúkọ kò nílò fáwẹ̀lì kankan rára. Irú àpẹẹrẹ̀ tí wọn fi hàn láti şègbè èrò nàà ló wà nísàlẹ̀ yí:

Owó Òjọ
Owó Adé
Ilé ògá
Omọ Èbùn
apá Òjọ

Òtító ni wí pé kò sí atọka ìbátan nínú àpẹẹrẹ òkè wònyí sùgbón àlàyé wà fún àìjẹyọ rẹ. Òfin fonólọjì lè ẹ̀ ẹ̀ àlàyé àìwáyé fáwẹ̀lì tó n ẹ̀ ẹ̀ atọka ìbátan. Ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsí wí pé nínú òkòòkan àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn, fáwẹ̀lì ló parí ọ̀rọ̀-orúko àkókó tó jẹ́ orúko ìnì. Èwẹ̀, fáwẹ̀lì ni ó tún bèrẹ̀ ọ̀rọ̀ orúko kejì tó jẹ́ olóhun. Èyí ló fàyè gba kí fáwẹ̀lì méjì fẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀ ní àlà ọ̀rọ̀. Tí a bá fi àpẹẹrẹ wònyẹn wé àpẹẹrẹ bí **ìwé e Tùndé** níbi tí ó jẹ́ pé kónsónántì ni ó bèrẹ̀ ọ̀rọ̀-orúko olóhun. Àlàyé fonólọjì tó ẹ̀ ẹ̀ ni wí pé kò pọ̀n dandan kí fáwẹ̀lì méta tẹ̀lé ara wọn ní àlà ọ̀rọ̀ nínú ìhun yí. Ídí yí kan náà ni ó fi pọ̀n dandan kí fáwẹ̀lì ìbátan wà nínú àpẹẹrẹ tí ọ̀rọ̀-orúko olóhun bá ti bèrẹ̀ pẹ̀lú kónsónántì nítorí pé fáwẹ̀lì méjì ló fẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀ ní àlà ọ̀rọ̀ nínú APOR oníbaátan. Àmọ̀ ní ti àpẹẹrẹ **owó Òjọ** tí ènìyàn bá n rọ̀ra sọ̀rọ̀, fáwẹ̀lì ìbátan yẹn lè jẹyọ bí a tún ti fi hàn nísàlẹ̀.

Owó (o) Òjọ
Owó (o) Adé
Ilé (e) ògá
Omọ (on) Èbùn
apá (a) Òjọ

Nítorí náà, nígbà tí irú àpẹẹrẹ òkè yí bá jẹyọ, fáwẹ̀lì méjì ti fẹ̀gbẹ̀kẹ̀gbẹ̀, wòfún ni ìjẹyọ fáwẹ̀lì yẹn.

Ó tún ku ohun kan tí a fẹ́ sọ nípa FOA. Ohun náà ni wí pé nígbà tí a kò bá pe fáwẹ̀lì ní sàkání tí a tọka sí Lóke, àyè ìbátan yẹn sì wà, kíkì ohun tí ó tùmò sí ni wí pé ẹ̀ ẹ̀ ni àyè yẹn sófo.

4.1.1 Amúkípedè já gaara lásán ni Fáwẹ̀lì olóhùn àárín (FOA)

Àtako mìíràn ni wí pé dípò ká pe FOA ni atọka ìbátan, níbi tó bá ti jẹyọ, kíkì ohun tó n ẹ̀ ẹ̀ kò ju kí ó mú kí ìpedè olùsọ̀rọ̀ já gaara.

4.1.2 Àmì iyéméjì lásán ni FOA

Èrì mìíràn tó dúró gégé bí àtakò fún itúpalẹ̀ FOA gégé bí atọka ìbátan ni wí pé ibi tí fáwẹ̀lì náà bá ti jẹyọ nínú àpólà-orúko oníbaátan, kíkì ohun tí ó n fi hàn ni àmì ìsiyéméjì pé olùsọ̀rọ̀ kò tètè rántí ohun tí ó fẹ́ sọ ni. Irúfẹ̀ àpẹẹrẹ tó tún ẹ̀gbẹ̀ èrò náà ni méjì ìsàlẹ̀ yí.

ìwé e Òjọ
ìwé e Ògá

Sùgbón àlàyé tí a ẹ̀ lóke ti jẹ́ ká mọ̀ pé kì í ẹ̀ ẹ̀ iyéméjì tàbí àìsiyéméjì ló n sọ àtiwáyé FOA.

4.1.3 Èrì látí ẹ̀ka èdè Yorùbá b.a. Mọ̀bà

Ní itèsíwájú àtifídí èrò wọn múlẹ̀ nípa ipò FOA nínú àpólà-orúko tí a ti n wò bọ, wọn tanná èrì dé inú ẹ̀ka èdè Yorùbá. Èrì kan tí wọn gbé kalẹ̀ látí tako FOA gégé bí atọka ìbátan ni ó wá látí inú ẹ̀ka èdè Mọ̀bà. Lára àpẹẹrẹ tí wọn tọka sí ni ti ìsàlẹ̀.

Ìwé Itúndé (f.w. Tùndé ní Yorùbá Àjùmòlò)

Èrò àwọn yẹn ni wí pé fàwẹ̀lì /i/ tí a n rí nínú ọ̀rọ̀-orúkọ wònyẹn ni à n pè ní FOA tó n ń sísé atọ̀ka ìbátan. Wón ní ọ̀rọ̀ ọ̀jọ̀ èdè Yorùbá, ọ̀rọ̀-orúkọ kì í bẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú kónsónántì, ìdí niyẹn tí ọ̀rọ̀ bí **Dàda**, **Túndé** fi di **Idàda**, **Itúndé**. Sùgbón àlàyé yẹn mú ifunra lówó. Ìdí ni wí pé tó bá jẹ́ wí pé àlàyé yẹn máa wólé, ó yẹ kí a máa rí **Itúndé**, **Idàda** níbòmíràn yàtò sí inú àpólà-orúkọ oníbàátan nìkan. Sùgbón ọ̀rọ̀ kò rí bẹ̀e o. Àwọn ipèdè ìsàlẹ̀ yí kò bétí mu.

***Itúndé** rí mi.

Adé na ***Idàda**.

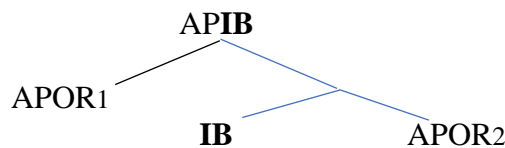
4.2 Atọ̀ka ìbátan ni Fàwẹ̀lì olóhùn àárín (FOA) tí ìrísí rẹ̀ jẹ́ /i/ ní ìhun ìpílẹ̀.

A tí fi hàn ní ìpín kí ní pé fàwẹ̀lì “i” ni mọ́fímù ìbátan. Àárín àpólà-orúkọ ìní àti àpólà-orúkọ olóhùn ni àyè rẹ̀. FOA yí ló n fi ìbàṣepọ̀ tó wà láàárín APOR méjì hàn bá yí:

[APOR-ÌNÍ] → FOA ← [APOR-OLÓHUN]

FOA yí gan-an ló jẹ́ orí fún àpólà orúkọ oníbàátan náà. Èyí gan-an ni a fi n pe àpólà náà ní oníbàátan tí moffímù ìbátan (IB) náà jẹ́ orí fun.

Èwè, ní ìpín àkókó àti ìpín kejì, a ti dábàá àpólà-orúkọ oníbàátan (APIB) tí àkóónú rẹ̀ jẹ́ APOR ìní, APOR olóhùn àti FOA. Ní ìbámu pẹ̀lú tíyòrì ìyọ̀rísókè (projection principle), ohun tí àpólà bá jẹ́ ni ó máa fún orí lórúkọ. Fún iròrun, ẹ̀ tún wo àfihàn igi àpólà-orúkọ oníbàátan.

4.2.1 Ìjẹyọ̀ FOA ní í ṣe pẹ̀lú ìtumọ̀

Ohun tí a ti fi hàn ṣáájú ni wí pé FOA kò sàà dédédé wà níbẹ̀ lásán. Ó ní ìṣe tó n ń ṣe. Ẹ̀ tún wo àpẹ̀rẹ̀ méjì ìsàlẹ̀.

- (i) ìgò o Dúdú
- (ii) ìgò -- dúdú

Bí kò bá sí ti FOA tó wà ní (i), a kò ní mọ̀ pé “dúdú” kì í ṣe èyán bí kò ṣe ọ̀rọ̀-orúkọ b.a. Ọ̀gbẹni Dúdú. Àìsí FOA ní (ii) ni kò jẹ́ kó ṣòro fún ẹ̀nikẹni láti mọ̀ pé ṣe ni “dúdú n yán “ìgò níbẹ̀.

4.2.2 Ìjẹyọ̀ FOA yọ̀ pónna kúrò nínú gbólóhùn

Ohun mífíràn tó tún ní ṣe pẹ̀lú ìtumọ̀ ni wí àìbáwà níbi tó yẹ kó ti wà nínú gbólóhùn lè fa pónna ìtumọ̀. Ẹ̀ jẹ́ kí a wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ méjì ìsàlẹ̀ yí bakan náà.

- (i) Ajá tún dé
- (ii) Ajá tundé

Tí a bá pe gbólóhùn méjèjì, kò sí bí a ṣe lè mọ̀ iyàtò láàárín wọn. Sùgbón tí a bá wo (iii-iv), a ó rí iyàtò àárín wọn pẹ̀lú iyàtò ìtumọ̀.

- (iii) Ajá tún dé
- (iv) Ajá a tundé

Ní (iii) a ri mò wí pé odindi gbólóhùn tó n sọ nípa ajá tí olùsòrò tí rí tẹ̀lẹ̀, sùgbọ̀n tí ó tún wá rí bá yí. Àmò ní (iv), a ri mò wí pé ajá tí a n sọrò bá yí ti ẹ̀nikan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ́ **túndé**, bí a kò tilẹ̀ kọ lẹ̀tà àkọkọ ní lẹ̀tà nlá.

5.0. Ìsọ̀nísókí

Kíkì ohun tí iṣẹ̀ ìpín yìí dálẹ̀ ni ẹ̀rí àtakò fún s̄iṣe itùpalẹ̀ fawẹ̀lì olóhùn àárín gégé bí atọ̀ka ibátan. Ẹ̀rí m̄erín ọ̀tọ̀tọ̀ tí wón tọ̀ka sí ni a ti fi hàn pẹ̀lú àwọn àpẹ̀rẹ̀ níbi tó ti tọ̀, tó sì yẹ. Ohun tí a yẹ̀wò ní ìpín yìí ni àwọn ẹ̀rò tó s̄egbè pé fawẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà orúkọ oníbàátan jẹ́ m̄of̄m̄m̄u ibátan. A wo ẹ̀rí m̄eji ọ̀tọ̀tọ̀ tó tún ní àwọn ẹ̀ka láti fi kín àlàyé wa léyìn.

6.0. Iṣẹ̀ s̄iṣe

- a. Kí ni kókó “àmì iṣiyèmeji” ti yé ẹ̀ sí gégé bí ẹ̀rí itakò fún FOA gégé bí atọ̀ka ibátan?
- b. Njẹ̀ o fara mò pé FOA k̄i í s̄e atọ̀ka ibátan? Fi àlàyé tó jinlẹ̀ àti àpẹ̀rẹ̀ tó wuyì gbe idáhùn rẹ̀ lẹ̀sẹ̀.
- d. Sọ ẹ̀rò rẹ̀ lórí iṣẹ̀ fawẹ̀lì olóhùn àárín nínú àpólà-orúkọ oníbàátan.
- e. Kí ni kókó àrìyànjiyàn nípa àpólà-orúkọ oníbàátan lédè Yorùbá?

7.0. Ìwé itókasi

- Ajíbóyè, Oládiípò. 2014. Wúnrèn ti inú àpólà orúkọ oníbàátan k̄i í s̄e ọ̀rò-orúkọ. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol 7, No 3. 168-185.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2011. ‘Iṣẹ̀ Fawẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Ẹ̀rí láti inú àwọn ẹ̀dè m̄iíràn: A reply to Awobuluyi’s rejoinder’. (Function of the Mid tone vowel in Yorùbá Genitive Construction: Evidence from other languages). *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 55-82.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2008. ‘Iṣẹ̀ Fawẹ̀lì Olóhùn Àárín inú Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Ẹ̀rí láti inú àwọn ẹ̀dè m̄iíràn’. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Volume 5(1):1-24.
- Ajíbóyè, Oládiípò. 2007. ‘Òfin Aláyèmàyè láàárín Fawẹ̀lì Olóhùn Àárín àti Ohùn Ìsàlẹ̀ nínú Àpólà Oníbàátan lédè Yorùbá’. *Láàńgbàsà*. Volume 13: 6-17. Lagos.
- Awóbùlúyì, Oládélé. 2018. “Àpólà-orúkọ Agérí Nínú Èdè Yorùbá”. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 9, NO 2: 1-20
- Awóbùlúyì, Oládélé. 2008. Iṣẹ̀ fawẹ̀lì olóhùn àárín inú àpólà oníbàátan Yorùbá: a rejoinder. *Yoruba: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 5 No 1, 25-32.

Ìpín kárùn-ún: Ohun àmójútó inú arópò-orúkọ, ìrísí àti isẹ̀ sílẹ̀bù olóhùn òkè (SOO)

1.0 Ifáára

Ní ìpín kárùn-ún yìí, a ó ẹ̀ ẹ̀ àyẹ̀wò fínńífínńí lórí àwọn ohun kan nípa arópò-orúkọ àti Sílẹ̀bù olóhùn òkè tí ẹ̀nu kò fi bẹ̀ẹ̀ kò lé lórí àti ọ̀kanòjọ̀kan àrìyànjìyàn tó wà lórí wọn.

2.0 Èròngbà ati Àfojúsùn

Àfojúsùn wa ni wí pé, léyìn ìdánilẹ̀kọ̀ yìí, akẹ̀kọ̀ yòò lè mọ̀ àwọn ohun tí ẹ̀nu kò fi bẹ̀ẹ̀ kò lé lórí nípa arópò-orúkọ àti Sílẹ̀bù olóhùn òkè pẹ̀lú àwọn àrìyànjìyàn tó wáyé lórí wọn lónà tí àwọn pàápàá á lè fi èrò ti wọn hàn.

3.0 Ibèèrè isáájú

Kí ni ìrísí àti isẹ̀ Sílẹ̀bù olóhùn òkè?

Kí ni àlàyé tí o lè ẹ̀ nípa ìhun arópò-orúkọ lédè Yorùbá?

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

Ọ̀nà méjì gbòògì ni ìdánilẹ̀kọ̀ ìpín yìí pín sí. Ní 4.1 ni a ti máa ẹ̀ àgbéyẹ̀wò ohun tó jẹ̀ mọ̀ arópò orúkọ nígbà tí 4.2 máa dále ìrísí àti isẹ̀ sílẹ̀bù olóhùn òkè.

4.1 Ohun àmójútó inú arópò-orúkọ

Oríṣíríṣi àbùdá ni àwọn onímọ̀ ti fi pín arópò-orúkọ sí ní Yorùbá.

Lára àwọn àbùdá nàà ni:

- a. kúkúrí tàbí gígùn
- b. olùwà tàbí àbò
- d. ẹ̀nikínní, ẹ̀nikẹ̀jì tàbí ẹ̀nikẹ̀ta
- e. ẹ̀yọ̀ tàbí ọ̀pọ̀
- ẹ. ìhun rẹ̀: onísílẹ̀bù kan tàbí onísílẹ̀bù méjì

Fún ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ àlàyé, wo YOR 224 àti àwọn ìwé àkànlò mìíràn lórí àtẹ̀.

Ohun tó jẹ̀ wá lógún nísòrí yìí ni àwọn ohun méta tó gba àkíyèsí.

- a. ipò ọ̀rọ̀-arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní ipò olùwà “ó” àti ọ̀rọ̀-arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní àbò “F” ní gírámà Yorùbá.
- b. ìrísí arópò afarajorúkọ ẹ̀nikẹ̀ta “òun”
- d. ìbáṣepò láàárín arópò-orúkọ gígùn àti kúkúrí.

A ó yẹ̀ ọ̀kọ̀ọ̀kan orí ọ̀rọ̀ wọ̀nyí wò ní sọ́kíṣókí.

a. Ipò ọ̀rọ̀-arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní ipò olùwà “ó” àti ọ̀rọ̀-arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní àbò “F”.

Àrìyànjìyàn wà lórí ọ̀rọ̀ arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní ipò olùwà àti àbò. A ó wò àwọn arópò orúkọ méjì nàà ní síṣẹ̀ntẹ̀le.

Ọ̀rọ̀ arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ẹ̀yọ̀ ní ipò olùwà

Şáájú àwon isẹ̀ Awóbùlúyì kan, kò fẹ̀rẹ̀ sí àrìyànjìyàn lórí ìrísí arópò-orúkọ nàà. “ó” ni gbogbo onímọ̀ ẹ̀dá ẹ̀dè gbà pé ó jẹ̀ ìrísí rẹ̀.

Adé lọ̀ Èkó

Ó lọ̀ Èkó

Kìkì ìgbà tí kàyéfí máa n̄ ṣeni ni tí ọ̀rò ìyísòdì bá tẹ̀lé e. Àkíyèsí wa ni pé ẹ̀ se ni arópò-orúkọ nàa máa n̄ pòórà.

Adé kò lọ Èkó

Ø kò lọ Èkó

Àìkíjeyọ arópò-orúkọ tẹ̀le ló mú kí àwọn onímọ̀ kan máa fura sí “ó” kọ̀ ni ìrísí rẹ̀.

Ọ̀jògbọ̀n Awóbùlúyì ló kókó ẹ̀ṣọ̀ lójú eégún nínú ịṣẹ̀ àtẹ̀jádẹ̀ rẹ̀ kan tó pe àkọ̀lé rẹ̀ ní “Ó” kì í ẹ̀ se arópò-orúkọ nínú èdè Yorùbá. Àwọn ẹ̀rì bíi mèlòdó kan ló fi ẹ̀gbẹ̀ èrò tuntun nàa. Èkínní ni wí pé, ìrísí kan nàa ni ó ní pẹ̀lú sílẹ̀bù olóhùn òkè (SOO) bó ti hàn nísàlẹ̀.

Ọ̀jò ó rọ̀.
 Èbùn ún wá
 Ọ̀jà á tà

Gégé bí ohun tí ó hàn de, ìrísí arópò-orúkọ yẹn àti SOO kò yàtò rárá. Ìrísí tó máa n̄ mú jáde ni tí fáwẹ̀lì tó bá pẹ̀kun olùwà bí ó ti hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ òkè. Èrò tuntun ni wí pé arópò-orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta kò dá ìrísí ní fúnra rẹ̀.

Ìṣòro mìíràn nípa gbígba pé “ó” ni arópò-orúkọ nàa ni àidògba ẹ̀ni àti iye nígbà tí a bá ẹ̀ se ìtẹ̀numọ̀ arópò orúkọ tó sì di dandan kí a fi arópò orúkọ dípò èyí tí ìtẹ̀numọ̀ ti mú kí a gbé arópò-orúkọ nàa kúrò. Ẹ̀ jẹ́ kí a wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wònyí:

A	B	D
Mo jẹ ịṣu	Èmi ni mo jẹ ịṣu	Èmi ni --- ó jẹ ịṣu
O jẹ ịṣu	Ìwo ni o jẹ ịṣu	Ìwo ni ---ó jẹ ịṣu
Ó jẹ ịṣu	Òun ni ó jẹ ịṣu	Òun ni --- ó jẹ ịṣu
A jẹ ịṣu	Àwa ni a jẹ ịṣu	Awa ni --- ó jẹ ịṣu
Ẹ̀ jẹ ịṣu	Ẹ̀yin ni ẹ̀ jẹ ịṣu	Ẹ̀yin ni --- ó jẹ ịṣu
Wọn jẹ ịṣu	Àwọn ni wọn jẹ ịṣu	Àwọn ni --- ó jẹ ịṣu

Tí a bá wo ohun tó wà lóke, ọ̀wọ̀ mẹtá ni ó wà níbẹ̀, ìyẹn (A-D). Nípa ìtumọ̀, bákan nàa ni ìtumọ̀ tí B àti D ní. Şùgbọ̀n ní ti ìrísí, ó hàn gbangba gbàngbà pé wọn yàtò síra wọn. Àyè tí a ti gbé ohun tí a tẹ̀numọ̀ kúrò sófo ni D, àyè yẹn kò sófo ní B. Ọ̀wọ̀ D yẹn gan-an ló níí ẹ̀ pẹ̀lú ìṣòro pípe “ó” ni arópò-orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta aṣolùwà. Ídì ni wí pé “ó” ló sùyo tẹ̀lé àye yẹn ní gbogbo àpẹ̀rẹ̀ wònyẹn. Tó bá jẹ́ pé ohun tí wọn pè é ló jẹ́, kíkì ibi tó ti yẹ kó sùyo ni: ‘Òun ni --- ó jẹ ịṣu’.

Ìṣòro mìíràn ni tí ìbáṣepọ̀ tó wà láàárín arópò-orúkọ kúkúru àti gígún márùn-ún irú èyí tí kò sí láàárín “ó” àti arópò gígún “òun” tó jẹ́ akegbé rẹ̀. Gégé bí àpẹ̀rẹ̀, “èmi” àti “mì” yọ, “èyin” àti “yin”. Wáyí o, kò sí irú àjọṣepọ̀ bẹ̀ẹ̀ láàárín “òun” àti “un”.

Ọ̀rò arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta eyọ̀ ní ipò àbọ̀ kò dá ìrísí tara rẹ̀ ní

Bí ó ẹ̀ se wà ní líkì, ló wà ní gbànjá. Ìṣòro mìíràn tí a tún ẹ̀ akíyèsí nit i arópò-orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta àbọ̀. Arópò-orúkọ yí kò dá ìrísí ara rẹ̀ ní. Aṣọ̀ aláṣọ̀ ni ọ̀gà n̄ dà bora. Àbá kan láti ẹ̀gbẹ̀ àbá yí ni pé ìrísí ọ̀fo ni. Àbá nàa ló sọ pé “F” fún Fáwẹ̀lì ni ó dúró fun kó tó mú àbùdá fáwẹ̀lì tó kẹ̀yìn ọ̀rò ịṣe b.a.

jẹ́ F jẹ́ é
 gbà F gbà á

Àbá tuntun tí ó wà níta báyii ni wí pé “un” ni ìrísí arópò-orúkọ nàà dípò kí a sọ pé ìrísí òfò tàbí ìrísí Fáwẹ̀lì olóhùn òkè tí kò dá ní àbúdá fonólójì ní fúnra rẹ̀. Èrì tó sẹ̀gbè lẹ̀yìn èyí láti ẹ̀ka èdè Onḡó àti Ifḡn gégé bí ó ti hàn ní:

Mo í **un** (Onḡó) Mo rí **i** (Yorùbá)
 Ibi tí mo ti rí **un** (Ifḡn) Ibi tí mo ti rí **i** (Yorùbá)

b. Ìbáṣepò láàárín arópò-orúkọ gígùn àti arópò-orúkọ kúkúró

Ohun pàtàkì mìíràn tí ẹ̀nu kò fi bẹ̀ kò lé lóri ni ìbáṣepò láàárín arópò-orú aọ gígùn àti arópò-orúkọ kúkúró. Ní pàtàkì ìbèèrè kan ni wí pé: Sẹ̀ ara arópò orúkọ gígùn ni a ti sẹ̀dá arópò orúkọ kúkúró àbí ara arópò orúkọ kúkúró lati sẹ̀dá arópò orúkọ gígùn? Ìbèèrè oníbejì yìí ni a ó fi sọ nípa ìbáṣepò tó wà láàárín wḡn.

Àbá kìní: ara arópò orúkọ gígùn ni a ti sẹ̀dá arópò orúkọ kúkúró

Kí a tó sẹ̀ ẹ̀gbéyèwò ìbèèrè oníbejì yìí, ó tọ̀, ó sì yẹ̀, kí a fi àtẹ̀ arópò-orúkọ méjì ìsàlẹ̀, kí àlàyé tí a bá máa sẹ̀ lè yéni yékéyéké.

Àtẹ̀ I: Arópò-orúkọ kúkúró

Èni	Olùwà		Àbò	
	Eyọ	Ọ̀pọ̀	Eyọ	Ọ̀pọ̀
Èni Kìní	mo	a	mo	mi
Èni Kejì	o	ẹ	o	ẹ/ẹ̀
Èni Kẹta	ó	wḡn	ó	F

Àtẹ̀ III: Arópò-orúkọ gígùn

Èni	Olùwà	
	Eyọ	Ọ̀pọ̀
Èni Kìní	èmi	àwa
Èni Kejì	ìwọ	ẹ̀yin
Èni Kẹta	òun	àwḡn

Àbá àkókó tó sọ pé ara arópò orúkọ gígùn ni a ti sẹ̀dá arópò orúkọ kúkúró jẹ̀ ìlànà kan láti sẹ̀ àlàyé wí pé sẹ̀ ni a pa fáwẹ̀lì ìbèrẹ̀ arópò-orúkọ gígùn jẹ̀. Ìsẹ̀dá nàà ni a fi hàn nísàlẹ̀:

Òfin Ìpajẹ

èmi > mi
 ìwọ > w(ọ)
 òun > un
 àwa > wa
 ẹ̀yin > yin
 àwḡn > wḡn

Bí ẹ̀ bá farabalẹ̀ wo ìsẹ̀dá yìí, ó dà bí ẹ̀ni pé ó tònà nítorí kò sí kòbẹ̀gbẹ̀mu pàápàá tí a bá wo ìrísí arópò-orúkọ ẹ̀nikẹta ẹ̀yọ àbò “un” tí àbá tuntun tí ẹ̀ka èdè bí Onḡó sẹ̀ ẹ̀gbè lẹ̀yìn rẹ̀. Kìkì ìsòro tó rọ̀ mọ̀ ìlànà yìí ni wí pé ẹ̀rì inú èdè Yorùbá nípa ìsẹ̀dá kò sẹ̀gbè ìsẹ̀dá ọ̀rọ̀ nípa pípa mófímù jẹ̀. Ẹ̀ jẹ̀ kí a yẹ̀ àbá kejì wò.

Àbá kejì: ara arópò orúkọ kúkúró lati sẹ̀dá arópò orúkọ gígùn

Àbá kejì tí ó gbà pé ara arópò orúkọ kúkúró lati sẹ̀dá arópò orúkọ gígùn ló má a fàyè gba ònà ìsẹ̀dá ọ̀rọ̀ nípa ìlò àfḡmọ̀ ìbèrẹ̀ tí a máa ta mọ̀ arópò-orúkọ kúkúró.

Gégé bí a ti ɛ ní ti ìṣáájú, a ó ɛ àfihàn ọ̀nà ìṣẹ́dá yìí bákan náà:

Àmúlò àfòmó ìbèrè

mi:	è + mi	>	èmi
wọ:	ì + wọ	>	ìwọ
un:	ò+ un	>	òun
wa:	à + wa	>	àwa
yin:	ẹ + yin	>	ẹyin
wọn:	à + wọn	>	àwọn

Àlàyé ìṣẹ́dá kejì ní àtìlẹ̀yìn ọ̀nà tí a n gbà ɛ́dà ọ̀rọ̀ lédè Yorùbá. Gégé bí ẹ́ ti ri, tí ẹ́ sì ti mò, ọ̀pọ̀ orúkọ ni a lè ɛ́dà nípa ìlò àfòmó ìbèrè. Ohun kan nínú ọ̀nà ìgbàṣẹ́dá tí a fi hàn lóke ni wí pé gbogbo mófínmù àfòmó ìbèrè ló jọra nípa pé ìró ohun ìsàlẹ̀ ni wọn ní. Ohun kejì tí a tún lè sọ ni wí pé arọ̀po-orúkọ kan ni àfòmó aṣẹ́dá kan lè ɛ́dà.

d. Àlàyé nípa ìrísí arọ̀pò afarajorúkọ (gígùn) ẹ̀nikẹ́ta “òun”

Ohun kan tí àwọn ẹ̀nìyàn kò kọ̀bi ara sí tàbí tí wọn n fọ́jú fò ni ti ìrísí àti ìhun arọ̀pò-orúkọ gígùn ẹ̀nikẹ́ta ẹ̀yọ, “òun”. Bí a bá wo ìhun àwọn arọ̀pò afarajorúkọ márùn-ún tókù, yàtò sí “òun”, a ó ɛ́ àkíyèsí pé ìhun wọn dọ̀gba. Ìhun náà ni F-KF bo ti hàn.

F-KF

è-mi

ì-wọ

à-wa

ẹ-yin

à-wọn

Lẹ̀yìn àwọn àlàyé òkè ó ku ohun kan pàtàkì tí a fẹ́ sọ̀rọ̀ bá nípa arọ̀pò orúkọ kí a tó gúnlé ìṣẹ́ ìso.rí yìí; ohun náà ni ìrísí arọ̀pò-orúkọ gígùn ẹ̀nikẹ́ta ẹ̀yọ, **òun**.

Ohun kàyéfi nípa òun

Şùgbón, ní ti “òun”, ìhun rẹ̀ yàtò sí ti àwọn tókù o: F-F ni ó ní! Kàyéfi nílá ni ẹ̀yí. Ohun tó wá n fẹ́ àlàyé ni ìdí tí arọ̀pò afarajorúkọ yìí fi ní ìhun tó yàtò. Kò sí àlàyé to níláárí láti ɛ̀gbè àkọ̀sílẹ̀ arọ̀pò afarajorúkọ ẹ̀nikẹ́ta sílẹ̀ ní “òun” dípò “òhun”. Ìṣẹ́ ìwáḍíí ajẹmẹ̀rọ̀ kan tilẹ̀ ti ɛ́ àkànmólẹ̀ rẹ̀ pé kọ̀nsónántì “h” ni ó wà níbèrè sílẹ̀bù kejì. Ohun tó ɛ́ ẹ́ kó mú kí àlàbọ̀rùn dẹ̀wù ní ọ̀nà àtífìyàtò hàn láàárín “ohun” àti “òhun”. Ìgbà tí ẹ̀yí ti bẹ̀rẹ̀ ni kí fífí àmì ìró ohun sórí ọ̀rọ̀ tó bẹ̀rẹ̀. Şùgbón níbáyí, ìsòro yẹn ti kúrò lònà.

4.2 Ìrísí àti ìṣẹ́ sílẹ̀bù olóhùn òkè (SOO)

Ohun kan tó tún ti mú àrìyànjìyàn wá láàárín àwọn onígíràmà Yorùbá ni ti fáwẹ̀lì kan tó máa n sáà sáà sọ̀yọ̀ lẹ̀yìn ọ̀rọ̀ orúkọ olùwà. Fáwẹ̀lì náà ni wọn máa n pè ní sílẹ̀bù olóhùn òkè (SOO). Fún ìbèrè, ẹ́ wo àpẹ̀rẹ́ yìí.

Èbùn **ún** bímọ

Olè é jà

Ìjẹ̀yọ̀ SOO in mo sà lámì dúdú nínú àpẹ̀rẹ́ mèjì yẹn. Gégé bí ohun tí mo pinnu, ohun mèjì ló ɛ́ pàtàkì tí mo gbódò mẹnù bà nípa àrìyànjìyàn tó n wáyé nípa rẹ̀. Àwọn ohun mèjì náà ni: ìrísí àti ìṣẹ́ rẹ̀. A ó wò wọn ní síṣẹ̀ntẹ̀le.

Ìrísí SOO

Gégé bí ó ti hàn nínú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ méjì òkè, ìrísí méjì ni SOO náà ní: “ún” àti “é”. Àwọn ibeèrè tó n fẹ̀ ìdáhùn nìwònyí:

a. Sẹ̀ méjì ni ìrísí sílẹ̀bù yíí?

b. Kí ni àlàyé tó rọ̀ mọ̀ ìrísí SOO?

Ọ̀gà ni SOO, aṣọ aláṣọ ni ọ̀gà n dà bora. Nítorí náà ẹ̀ ló máa n pàwọ̀ dà. Bí ọ̀rọ̀ tilẹ̀ rí bá yíí náà, kì í kàn déédé wọ aṣọkásọ o. Látí fidí èyí múlẹ̀, ẹ̀ jẹ́ fún yín ní àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ tó pọ̀.

Ìjì í jà
Ìdín ín yọ lára olú ọ̀rán
Òdù ú kún
Èbùn ún bímọ
Olè é jà
Èpò ó hù ní àárín àlikámà
Èbè é pọ̀ kí ijọba tó fi sílẹ̀
Ìyẹn én dára
Ọfọ̀ ọ̀ sẹ̀
Àgbọ̀n ọ̀n pọ̀ ní Èkó
Ọ̀tá á jìnnà sí Èkó
Isàn án wà légbẹ̀é Ayédé

Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ méjìlá ọ̀tọ̀tọ̀ tí mo fún yín wònyẹn, ọ̀kanḡọ̀kan ni wón. Tí ẹ̀ bá wo àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ náà, gbogbo wón fi ohun kan jọra, iyẹn ni ọ̀kanùn tí fáwẹ̀lì tó parí ọ̀rọ̀-orúkọ olùwà àti SOO nínú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ kọ̀ọ̀kan. Ó já sí pé ìrísí méjìlá ọ̀tọ̀tọ̀ ni SOO lè ní! Ohun tó máa fa ìrísí kan pátó tó máa mú jáde ni àbùdá fáwẹ̀lì tó bá ti kẹ́yìn ọ̀rọ̀ olùwà yẹn.

Ọ̀rọ̀ kò tán síbẹ̀ yẹn o. Àwọn onímọ̀ fonólọ̀jì ní ilàna tíòrì onídàrọ̀ ti gbìyànjú látí sọ nípa ìrísí pátó tí SOO ní ní ihun ìpìlẹ̀ tí wón sí fi òfin fonólọ̀jì ẹ̀ àlàyé ìrísí rẹ̀ ní ihun òkè. Àbá mēta ni wón dá.

Àbá àkọ̀kọ̀ ni wí pé, SOO yẹn kò ní ìrísí kan pátó tó jẹ́ mọ̀ fáwẹ̀lì, sùgbọ̀n ìrísí ọ̀fo náà wá pẹ̀lú irò ohùn òkè. Àfihàn rẹ̀ ni: F. Nítorín náà, tí gbólóhùn bí àlàyé bá ti wà, fáwẹ̀lì tó kẹ́yìn rẹ̀ yẹn ló máa fun ní ìrísí tó máa ní pẹ̀lú àmúlò òfin àrànḡmọ̀. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

Àrànḡmọ̀

/òjò F.../ > [òjò ó...]

Àbá kejì ni èyí tó sọ pé SOO olóhùn òkè ní ìrísí tirẹ̀ àti ohùn ní ihun ìpìlẹ̀; ìrísí náà ni /í/. Àlàyé náà sọ pé fáwẹ̀lì /i/ ni ó lẹ̀ jù nínú èdè Yorùbá. Tí àyípadà tó jẹ́ mọ̀ fonólọ̀jì tó ní ẹ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì (b.a. ipàrójẹ, àrànḡmọ̀, iyópò) bá máa wáyé, òun ni ó sáà máa n yípadà. Tí a bá lo àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ /òjò/:

Àrànḡmọ̀

/òjò í.../ > [òjò ó...]

Àbá kẹ́ta ni èyí tó sọ pé òfin àfàgùn fáwẹ̀lì ló n síšẹ̀ ló n síšẹ̀ lórí fáwẹ̀lì tó kẹ́yìn ọ̀rọ̀-orúkọ olùwà.

Àfàgùn

/òjò.../ > [òjò ó...]

Lórí ìrísí, gégé bí a ti fi hàn Lóke, àlàyé mēta ọ̀tọ̀tọ̀ ló wà. Èyí tó dà bí eni pé àríyànjíyàn wà lórí rẹ̀ ni àbá kẹ́ta. Àwọn onímọ̀ bí Awóbúlúyì àti ònkòwé yí kò fara mọ̀ àfàgùn gégé bí

àlàyé fún ìjẹyọ SOO. Ìdí ni wí pé tí ó bá jẹ pé òfin àfàgùn ló wáyé, ẹ ló yẹ kí a fa fàwẹ̀lì àti ohùn pọ̀. Tí ò bá jẹ́pé ohun tó n ẹ̀[ḷè nìyẹn, ohun tí a ó máa ní ni:

Àfàgùn

/òjò.../ > [òjò ò...]
 Ẹ̀gbọ̀n kí í ẹ̀ bí ọ̀rọ̀ ẹ̀ rí nìyẹn o.

SOO lẹ̀ ẹ̀àìjẹyọ ní sàkání kan

Ó tún kù ni ibon n dún. Ìbèèrè kan tún wà tí a lè bini. Njẹ́ ní ibi gbogbo àti nígbà gbogbo ni SOO ti máa n ẹ̀yọ? Sàkání méjì kan wà tí SOO kí í ti í jẹyọ. Sàkání àkókó jẹ mọ fonólójì. Sàkání kejì jẹ mọ síntáàsì.

Tí ẹ̀ bá fara balẹ̀ wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè, ẹ̀ ó rí wí pé oríṣi ìrọ̀ ohùn méjì ló ẹ̀é ẹ̀ kó wà lórí fàwẹ̀lì tó pẹ̀kun ọ̀rọ̀-orúkọ olùwà: ohùn ìsàlẹ̀, b.a. òjò gégé bí ó ti hàn lókè, àti ohùn àárín, b.a. ata gégé bí ó ti hàn nínú 'Ata á dùn ún'. Kí ló máa ẹ̀lẹ̀ tó bá jẹ́ pé ohùn òkè ló parí fàwẹ̀lì ọ̀rọ̀-orúkọ olùwà? Ohun tí a máa fi hàn nísàlẹ̀ ni pé SOO kí í jẹyọ ní sàkání nàà.

Ogún dé *Ogún ún dé
 Ayé ti bàjé tán poo *Ayé é ti bàjé tán poo

Àlàyé tó fa àìjẹyọ SOO ni wí pé ọ̀kan nàà ni ohùn orí fàwẹ̀lì tó kẹ̀yìn fàwẹ̀lì ọ̀rọ̀-orúkọ àti SOO, nítorí nàà bí a bá tilẹ̀ pe SOO, ó máa sòro láti mọ̀ wí pé a pè é. Tí a bá wá rọ̀ra sọ̀rọ̀ tí a fi tipá tipá pe SOO, ẹ̀ ló máa dà bí ẹ̀ni pé a kò mọ̀ ohun tí a fẹ́ wí tàbí a kò mọ̀ ọ̀rọ̀ sọ̀ dáadáa.

Ohun tó kù tí a fẹ́ sọ̀ ni ti iṣẹ́ tí SOO n ẹ̀.

Iṣẹ́ SOO ní gírámà Yorùbá

Ohun tí ó kàn bá yí ni kí a wo iṣẹ́ tí SOO n ẹ̀ ní gírámà Yorùbá.

a. Yíyọ̀ pónna kúrò nínú ọ̀rọ̀ síso àti kíkọ̀ sílẹ̀

Ohun àkókó tí, mo fẹ́ sọ̀ ni nípa àkọ̀tọ̀ Yorùbá àti SOO. Ohun kàyéfi nílá ni wí pé àkọ̀tọ̀ Yorùbá 1974 àti 2017 ni ti àìṣàfihàn SOO nínú àkọ̀tọ̀ Yorùbá. Kí ẹ̀ lè rí ohun tí mo n sọ̀ kedere, àlẹ̀bù àimá fi SOO hàn ní bí a ẹ̀ n kọ̀ ọ̀rọ̀ sílẹ̀ máa n fa pónna. Ẹ̀ wo àpẹ̀rẹ̀ méjì wọ̀nyí:

Ẹ̀bùn dé Gbólóhùn àlàyé
 Ẹ̀bùn dé Gbólóhùn ipàṣẹ̀

Ó sòro láti mọ̀ iyàtò nínú gbólóhùn méjèjè nítorí àìṣẹ̀ àfihàn SOO nínú gbólóhùn àlàyé níbi tó yẹ kó ti wáyé. Ẹ̀ wo àtúnkọ̀ ìsàlẹ̀ yí:

Ẹ̀bùn ún dé Gbólóhùn àlàyé
 Ẹ̀bùn dé Gbólóhùn ipàṣẹ̀

Ẹ̀ jẹ́ kí a tún wo iṣẹ́ mìíràn tí SOO n ẹ̀ o.

b. Iṣẹ́ àsìkò

Iṣẹ́ kan pàtàkì tí àwọn onímọ̀ kan gbà pé SOO n ẹ̀ nínú gírámà ni àfihàn àsìkò. Ohun tí ẹ̀rì wà fún ní Yorùbá ni wí pé àsìkò méjì ló wà: àsìkò ojú iwájú àti àsìkò afánámóní. Nígbà tí wúnrèn kò ní awuyewuye wà fún àsìkò ojú iwájú bó ti hàn ní àpẹ̀rẹ̀:

Ẹ̀bùn yòò parí ẹ̀kọ̀ rẹ̀ lódún yí

níbi tí yòdò tí dúrò bí wúnrèn àsikò ojò iwájú nàà, ọ̀rò kò rí bẹ̀ẹ̀ ní tí àsikò afànamónìí. Kí to tèsíwájú lórí àlàyé nàà, ó yẹ kí n jẹ kí a mọ ohun tí afànamónìí jẹ. Ọun ni àsikò méjì nínú ọ̀kan; ìyẹn ni pé, èdè Yorùbá kò dà bí Gẹ̀ẹ̀sì tó ní àsikò mètá: ànà, òní àti ojò iwájú (ọ̀lá). Ní tí Yorùbá, ànà àti òní ló papọ̀. Ó yẹ kí n sìn yín ní gbèrẹ̀ ipàkọ̀ pé àwọn ìsòro wà fún akẹ̀kọ̀ọ̀ tí kò bá ní òyẹ kíkún nípa èdè nàà láti lè tú pónna àsikò ànà àti òní nínú àwọn gbólóhùn kan pàápàá tí kò bá sí àpólà àpónlẹ̀ asọgbà ní sàkání ọ̀rò-ìṣe tó jẹ ọ̀pó pàtàkì kan nínú ìmọ̀ nípa ọ̀rò-ìṣe. Ọ̀rò-ìṣe jẹ ọ̀pó ní tí pé àsikò ní ìtumò láàsí ọ̀rò-ìṣe. Ìdí ni wí pé ọ̀rò-ìṣe ni ó máa n fí ipò tàbí ìṣẹ̀lẹ̀ hàn. Típétípé sì ni ìṣẹ̀lẹ̀ àti àsikò lẹ̀ mọ̀ra wọn. È jẹ ká fí àpẹ̀rẹ̀ díẹ̀ ṣẹ̀gbè lẹ̀yìn ohun tí a n sọ níbí.

Èbùn ún dé	Àsikò ànà + òní
Èbùn ún lọ	Àsikò ànà

Tí a bá wo gbólóhùn àkókó, a ó rí wí pé ó tùmọ̀ sí wí pé ní àkókó tí a n sọ̀rọ̀, olùsọ̀rọ̀ àti olùgbọ̀ rí Èbùn tó yọ lóòkán, wón sì jùmọ̀ sọ pé ‘Háà Èbùn dé’! Èyí ló fí àkókó ‘òní’ hàn. Ṣùgbọ̀n olùsọ̀rọ̀ lè fẹ́ẹ̀ máa ṣiyéméjì bóyá Èbùn tí òun àti olùgbọ̀ mọ̀ pé ó lọ sájò dé tàbí kò dé kí olùgbọ̀ rí òkoro ọ̀rò nípa Èbùn fèsì wí pé ‘Èbùn ún dé’, ìyẹn àsikò ànà tó tùmọ̀ sí pé ní àsikò tí wón fí sọ gbólóhùn yẹn, ìṣẹ̀lẹ̀ díédé tí kojá.

Ó ṣeé ṣe kí pónna àsikò afànamónìí pòórà tí a bá lo àpólà-àpónlẹ̀ ajemàsikò nínú gbólóhùn.

Èbùn ún dé báyí	Àsikò òní
Èbùn ún dé ní àárọ̀	Àsikò ànà

Àwọn ọ̀rò tàbí àpólà tí a sà lámì dúdú yẹn ni ó yọ pónna àsikò afànamónìí kúrò: báyí fí hàn pé ìṣẹ̀lẹ̀ tó rọ̀ mọ̀ àsikò yẹn ṣe déédé pèlú àsikò tí olùsọ̀rọ̀ sọ̀rọ̀ yẹn. Èwẹ̀, **ní àárọ̀** fí hàn kedere wí pé ìṣẹ̀lẹ̀ tó rọ̀ mọ̀ díédé **Èbùn** tí kojá ní àsikò tí olùsọ̀rọ̀ sọ̀rọ̀ gbólóhùn yẹn jáde, ìyẹn ló fí ní ìtumò ànà.

Ọ̀nà kan tí ó tún máa n yọ pónna kúrò nínú àsikò afànamónìí ni tí ó bá jẹyọ̀ pèlú ibá ìṣẹ̀lẹ̀ àṣetán tí **tí** jẹ atọ̀ka rẹ̀.

Èbùn ún tí dé	Àsikò ànà
Èbùn ún tí lọ	Àsikò ànà

Kò sí tàbí ṣùgbọ̀n ní tí àwọn gbólóhùn òkè yẹn wípé àfihàn àsikò ànà ni SOO gbé jáde.

d. Iṣẹ̀ kónkọ̀dù (ìdọ̀gba)

Ohùn míràn tí ó dá lórí iṣẹ̀ tí SOO yíi tún n ṣe ní gírámà Yorùbá ni èyí tí àwọn onímọ̀ kan pè ní atọ̀ka kónkọ̀dù. O ó fẹ̀rẹ̀ jẹ wí pé ọ̀gòdòrò àwọn tó gbàrùkù tí iṣẹ̀ atọ̀ka kónkọ̀dù n ṣe ni ó tako pé atọ̀ka afànamónìí níi ṣe.

Kí wá ni à n pè ní kónkọ̀dù? Kónkọ̀dù ló máa n fí ìbáṣepọ̀ tó jẹ mọ̀ iye (ẹyọ̀ tàbí ọ̀pọ̀), jẹ́ndà (akọ̀ tàbí abo) hàn nínú gbólóhùn. Yorùbá kì í fí ìyàtọ̀ hàn láàárín akọ̀ àti abọ̀ nínú gbólóhùn gẹ́gẹ́ bí Gẹ̀ẹ̀sì tí n ṣe ní àwọn ibìkan tàbí tí Faransé n ṣe lópòlópò. Ṣùgbọ̀n nit i ìyàtọ̀ nípa ẹyọ̀ tàbí ọ̀pọ̀, àwọn onímọ̀ kan gbà pé SOO yíi ló máa n fí ẹyọ̀ hàn. È jẹ ká a wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ yíi

Èmi ni ó lọ	Àwa ni a lọ
Ìwọ ni ó lọ	Èyin ni ẹ lọ
Ọun ni ó lọ	Àwọn ni w ọn lọ

Gégé bí àlàyé tí wọn ẹ, **èmi, ìwọ, òun** tí wọn jẹ arópò-afarajorúkọ jẹ ẹyọ, ìdí nìyí tí **ó** tí òun nàà jẹ ẹyọ fi lè bá wọn rìn. Àmọ ní ti àwa, ẹyin, àwọn, ọ̀rọ̀ kò rí bẹ̀ẹ̀ nítòrí ọ̀pọ̀ ni wọn ìdí niyẹn tí wọn fi yan arópò-orúkọ tó bá wọn dọgba: **a fún àwa, ẹ fún ẹyin àti wọn fún àwọn.** Ohun tí ọ̀yẹ kónkòdù jẹ niyẹn.

Àmọ sáá, èrò yíí ní àtakò o. ọ̀nà méjì ni àtakò nàà pín sí. Àtakò àkókọ̀ ni wí pé, kì í ẹ ọ̀rọ̀-orúkọ ẹyọ ni ó lè dúró fún. Ó le dúró fún ọ̀pọ̀ nàà gégé bí àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ ti fi hàn.

Èmi ni ó lọ	Àwa ni ó lọ
Ìwọ ni ó lọ	Ẹyin ni ó lọ
Òun ni ó lọ	Àwọn ni ó lọ

Ìyẹn nìkan kọ, wọn ní ó tilẹ̀ ẹ́ẹ̀ ẹ́ kí ó yẹn má sùyo ní ipò kónkòdù yíí rára, kó jẹ wí pé arópò-orúkọ kúkúru tó ẹ déédé pẹ̀lú arópò-orúkọ gígùn gan-an ló máa fi kónkòdù yíí gan-an hàn.

Èmi ni mo lọ	Àwa ni a lọ
Ìwọ ni o lọ	Ẹyin ni ẹ lọ
Òun ni ó lọ	Àwọn ni wọn lọ

Ẹ ẹ wá ri wí pé atá tó, iyò dùn ún ni ọ̀rọ̀ nàà. Ó tún sì kù tí a lè sọ nípa SOO nínú gírámà Yorùbá.

Sàkání tí SOO kì í ti í jẹyo nínú gbólóhùn

Lóde òní ohun tó tó sù yẹ ni kí a lè ẹ àlàyé tó yéni yékéyéké lórí ohun tó máa n ẹ̀lẹ̀ nínú èdè bí a ti n ẹ̀ bọ. Ẹ̀wẹ̀, ó tún yẹ kí a lè ẹ àfihàn àwọn ipèdè tí kò bẹ̀ti mu àti àlàyé ohun tí ó fà á. A ẹ̀ àkíyèsí wí pé kì í ẹ̀ ibi gbogbo tí ó ti yẹ kí SOO wáyé ni ó ti máa n wáyé. Ẹ̀ jẹ ká wo sàkání méjì bẹ̀ẹ̀ wò.

a. Sàkání Ìyísódì

A ẹ̀ àkíyèsí wí pé bí ó tilẹ̀ jẹ wí pé a ẹ̀ àfihàn Lóke wí pé nínú gbólóhùn àlàyé tó jẹ gbólóhùn abòdẹ̀, SOO máa n jẹyo, sùgbọ̀n ọ̀rọ̀ kò rí bẹ̀ẹ̀ ní sàkání atọ̀ka ìyísódì, **kò, kì í** àti **má**.

A	B
Ẹ̀bùn ún dé	*Ẹ̀bùn ún kò dé
Ẹ̀bùn ún dé ní alẹ̀	*Ẹ̀bùn ún kì í dé ní alẹ̀
Adé sọ pé kí Ẹ̀bùn ún wá	*Adé sọ pé kí Ẹ̀bùn ún má wá

Àìbétimu ipèdè **B** tí a fi hàn nípa àmì iràwò kò ẹ̀yìn ìjẹyọ̀pọ̀ SOO àti atọ̀ka ìyísódì: **ún-kò, ún-kìí, àti ún-má**.

b. Sàkání ọ̀jọ̀ à̀sìkò ọ̀jọ̀ iwájú

A fẹ̀ fi sàkání yíí hàn fún ìdí kan pàtàkì, sùgbọ̀n sáájú, ẹ̀ jẹ ká kókọ̀ ẹ̀ àlàyé tó yẹ ní sísẹ̀. Àlàyé nàà ni wí pé SOO òkè kì í jẹyo ní sàkání ọ̀jọ̀lówó atọ̀ka à̀sìkò ọ̀jọ̀ iwájú, **yòò**.

*Ẹ̀bùn **ún** yòò dé.
*Ata **á** yòò dun ọ̀bẹ̀ nàà.

Ẹ̀ rántí wí pé a ti fi èrò méjì kan lórí SOO hàn lókè; ìyẹn èrò tó sọ pé atọ̀ka à̀sìkò ọ̀jọ̀ iwájú ni SOO àti èrò tó sọ pé atọ̀ka kónkòdù ni, kì í ẹ̀ atọ̀ka à̀sìkò. Ìbèèrè tó n fẹ̀ ìdáhùn ni kí ló

fà á tí **ún-yóò/á-yóò** kò fi bėti mú? Ìdí ni wí pé àsikò ni àwọn wúnrèn méjì yẹn, àsikò ọ̀tọ̀tọ̀ sì ni wọn n fi hàn: SOO ló n fi àsikò afánámóní hàn nígbà tí SOO n fi àsikò ọ̀jọ̀ iwájú hàn. Níwọn bí kò ti şe şe kí a pa àsikò tó ti kojá pọ̀ mọ̀ àsikò ọ̀jọ̀ iwájú, àlàyé yẹn gan-an nàà ni ó máa jẹ̀ idáhùn sí ìdí tí méjèjì kò fi lè jẹ̀ yọ̀ pọ̀.

5.0. Ìṣoníṣókí

Ní ipín yìí, a ti şe èkúnréré àlàyé lórí àwọn ohun tó ta kókó nípa arọ̀pò-orúkọ kúkúró àti gígùn, ibáṣepọ̀ tí wà láàárín wọn. Ní pàtàkì, a wo **ó** àti àriyànjiyàn tó wà lórí rẹ̀. A tún wo bí **oun** şe yàtọ̀ sí àwọn tókù nípa ihun. Lẹ̀yìn nàà ni a wo, SOO pẹ̀lú ọ̀jọ̀ irísí àti iṣẹ̀ rẹ̀ ní gírámà Yorùbá.

6.0. Iṣẹ̀ ṣiṣe

Kí ni àriyànjiyàn tó wà lórí ó lédè Yorùbá?

Ṣe àlàyé lórí ifónká SOO.

Kí ni àwọn èrò tó wà lórí arọ̀pò orúkọ kúkúró àti gígùn?

7.0. Ìwé ìtókasi

Awóbùlúyì, Ọ̀ládélé. 2006. “‘Ó’ Kíi Ṣe Arọ̀pò-Orúkọ Èdè Yorùbá”, (“Ó” Is Not a Pronoun in Yoruba!) Yorùbá: Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria 3.3. 1-14.

Awóbùlúyì, Ọ̀ládélé. 1975 ‘On the Subject Concord Prefix in Yorùbá. *Studies in African Linguistics* 6. 215-238.

Bámgbóṣé, Ayò. 1990. *Fonólójì àti Gírámà Yorùbá*.

Módù III

Èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ àti àpólà-orúkọ agerí

Ipín kííní: Èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀

Ipín kejì: Àwọn fónrán tí a kò lè şe àkíyèsí alátẹnùmọ̀ fún

Ipín kẹta: Èrò tó ṣègbè lẹ̀yìn èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ gégé bí àpólà-orúkọ

Ipín kerin: Èrò tó ṣègbè lẹ̀yìn èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ gégé bí gbólóhùn

Ipín karùn-ún: Àpólà-orúkọ agerí

ÌPÍN KÌÍNÍ: Àlàyé èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀

1.0 Ifáàrà

Ní ipín yìí, a ó wo oríkì èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀, a ó sì fi àwọn ọ̀nà tí a n gbà şe itẹnùmọ̀ oríṣíṣi fónrán nínú gbólóhùn Yorùbá hàn.

3.0 Èròngbà àti Àfojúṣùn

Ohun tí a gbà lérò ní ìṣorí yìí ni jíjé kí akékọ̀ ní òye kíkún nípa ohun tí èhun àkíyèsí alátẹnùmọ̀ jẹ̀ pẹ̀lú bí a ti şe máa n ṣedá rẹ̀ ní èdè Yorùbá.

3.0 Ìbèrè Ìṣáájú

- Kí ni èhun àkíyèsí alátẹnùmó?
- Àwọn ihun wo la lè ṣe itẹnùmó fún?
- Ọ̀nà wo ni a n gbà ṣe itẹnùmó oríṣi fónrán kòòkan?

Àkóónú iṣe wa ní ipín yìí ni ohun tí èhun àkíyèsí alátẹnùmó jé pẹ̀lú ilànà bí a ti ṣe máa n ṣe itẹnùmó náà ní èdè Yorùbá.

Èhun àkíyèsí alátẹnùmó ni ó máa n pe àkíyèsí wa sí ohun tó ṣe pàtàkì nínú gbólóhùn nípa gbígbé ohun náà kúrò láyè rẹ̀ sí ita gbólóhùn yẹn ní apá òsì. Gbólóhùn abódé ni a tí sáà máa n ṣe àkíyèsí itẹnùmó. Tí a bá ṣe itẹnùmó èyíkèyi fónrán wònyẹn, èrún “**ni**” la fi máa n ṣe àmì itẹnùmó fónrán. Àwọn fónrán tí a lè ṣe itẹnùmó ló wà nísàlẹ̀ yìí:

- Àkíyèsí itẹnùmó fún APOR olùwà
- Àkíyèsí itẹnùmó fún APOR àbò (tààrà)
- Àkíyèsí itẹnùmó fún ọ̀rọ̀-ìṣe
- Àkíyèsí itẹnùmó fún èyán
- Àkíyèsí itẹnùmó fún APAT

Ohun tó kàn ni kí a bèrè sí wò wòn ní ọ̀kòòkan.

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

4.1 Àkíyèsí itẹnùmó APOR olùwà

Gégé bí a ṣe sọ ṣáájú, gbólóhùn abódé tó láti ṣe àpẹ̀rẹ̀ àwọn fónrán tí a lè ṣe itẹnùmó. Fún ìbèrè, tí a bá fẹ́ ṣe itẹnùmó fún olùwà, àwọn ìgbésẹ̀ kan wà tí a ní láti tẹ̀lẹ̀ gégé bí ó ti hàn nísàlẹ̀ yìí.

- A gbòdò gbé fónrán APOR olùwà kúrò ní àyè rẹ̀ sí àyè tó ṣáájú ìbèrè gbólóhùn tó ti jẹyọ.
 - Àyè tí a ti gbe kúrò kò gbòdò ṣòfo, a ní láti fi arópò-orúkọ “**ó**” sáyè olùwà náà gégé bí adelé.
 - A gbòdò ṣe àfìbò “**ni**” tí àwọn onímò gírámà gbà pé ó jé àmì itẹnùmó sí èyìn fónrán tí a tẹnùmó.
- È wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ wònyí fún àkàwé:

A

- Adé** jẹ ịṣu > **Adé** ni **ó** jẹ ịṣu
- Olú** wọ aṣọ > **Olú** ni **ó** wo aṣọ
- Bólá** jí owó > **Bólá** ni **ó** jí owó

B

- Mo ra bàtà > Èmi ni **mo** ra bàtà
Èmi ni **ó** ra bàtà
- A rí Àríké > Àwa ni **a** rí Àríké
Àwa ni **ó** rí Àríké
- Wòn pe Olú > Àwọn ni **wòn** pe Olú
Àwọn ni **ó** pe Olú

Tí a bá wo àwọn àpẹẹrẹ tí ó wà ní ọ̀wọ̀ **B**, a ó ri wí pé wọn yàtò sí ti ọ̀wọ̀ **A**. Àlàyé tí a lè ẹ̀ nípa wọn ni pé tí ó bá jẹ̀ arópò-orúkọ ni ó wà ní ipò olùwà tí a fẹ̀ ẹ̀ ìtẹ̀numọ̀ fún, ohun méjì ló ẹ́é ẹ̀ kí ó ẹ̀lẹ̀.

a. A lè fi arópò-afarajorúkọ tí ó wà ní ìbámu pèlú ọ̀rò arópò-orúkọ dípò rẹ̀ kí ó tó dé àyè tí ó balẹ̀/gúnlẹ̀ sí. Ìdí ni wí pé a kì í ẹ̀ ìtẹ̀numọ̀ fún arópò orúkọ kúkúrí.

b. A ó wá fi ojúlówó arópò-orúkọ sí àyè rẹ̀ ti gbe kúrò.

d. Àmọ̀ sá, dípò ojúlówó arópò-orúkọ, a tún lè fí “ó” ti a máa n fi delé nígbà tí a bá ẹ̀ ìtẹ̀numọ̀ ọ̀rò-orúkọ sà̀n-à̀n sí àyè nàà.

Ìbèèrè kan tó n fẹ̀ ìdáhùn ní ti àpẹẹrẹ **B** ni pé, ìgbà wo ni a lè lo ojúlówó arópò-orúkọ, ìgbà wo ni a lè lo “ó” fi dí àyè tí a ti ẹ̀ àgbẹ̀fò fónrán?

Ìdáhùn sí ìbèèrè yìí wà fún àwọn akẹ̀kọ̀.

4.2 Àkíyèsí ìtẹ̀numọ̀ fún àbò (tààrà)

Ní ti ìtẹ̀numọ̀ fún àbò, ìgbésẹ̀ méjì ló mu dọ̀gba pèlú olùwà. Àwọn ni a fi hàn ní (a) àti (b) ìsàlẹ̀:

a. a gbòdò gbé fónran APOR àbò kúrò gégé bí ti olùwà

b. a gbòdò fi atọ̀ka ìtẹ̀numọ̀ “**ni**” sí ẹ̀yìn fónrán tí a ẹ̀ ìtẹ̀numọ̀ rẹ̀.

d. àyè tí a ti gbé APOR àbò kúrò gbòdò sófò.

Ẹ̀ jẹ̀ kí a wo àwọn àpẹẹrẹ̀ wònyí:

A

a. Adé jẹ̀ ọ̀sù > Ọ̀sù ni Adé jẹ̀---

b. Olú wọ̀ aṣọ > Aṣọ ni Olú wọ̀---

d. Bọ̀lájí owó > Owó ni Bọ̀lájí---

e. Wọn pe Olú > Olú ni wọn pè---

ẹ̀ A rí Àríké > Àríké ni a rí---

f. Mo ra bàtà > Bàtà ni mo rà---

B

a. Olú rí mi > Èmi ni Olú rí---

b. Olú rí ẹ̀ > Ìwọ̀ ni Olú rí---

d. Olú rí i > Òun ni Olú rí---

e. Olú rí wa > Àwa ni Olú rí---

ẹ̀ Olú rí yín > Èyin ni Olú rí---

f. Olú rí wọn > Àwọn ni Olú rí---

Àlàyé tí a ẹ̀ fún àpẹẹrẹ̀ ọ̀wọ̀ **B** ní 3.2.1 naa ni a lè ẹ̀ fún àpẹẹrẹ̀ tí ó wà ní ọ̀wọ̀ **B** 3.2.2 òkè yìí.

4.3 Àkíyèsí ìtẹ̀numọ̀ fún ọ̀rò-ìṣe

Nígbà tí a bá fẹ̀ ẹ̀ ìtẹ̀numọ̀ fún ọ̀rò-ìṣe, ó pọ̀n dandan láti ẹ̀ àpètuńpè ẹ̀lẹ̀bẹ̀ fún ọ̀rò-ìṣe nàà láti sọ̀ wọn di ọ̀rò-orúkọ tí ó lè dúró nípò ìtẹ̀numọ̀. Wo àpẹẹrẹ̀ ìsàlẹ̀ wònyí.

Adé jẹ̀ ọ̀sù > **Jíjẹ** ni Adé jẹ̀ ọ̀sù

Olú wọ̀ aṣọ > **Wíwọ̀** ni Olú wọ̀ aṣọ

Bọ̀lájí owó > **Jíjí** ni Bọ̀lájí owó

Wọn pe Olú > **Pípẹ̀** ni wọn pè Olú

A rí Àríké > **Rírí** ni a rí Àríké

Mo ra bàtà > Rírà ni mo ra bàtà

Yàtò sí irúfẹ̀ àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ wònyẹn tó jẹ̀ pé ẹyọ ọ̀rọ̀-ìṣe kan ni a ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún, ó tún ẹ̀e ẹ̀ kí a ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe àsínpọ̀. Àmọ̀ sáá, tí ẹ̀yí bá wáyé, ọ̀kan nínú ọ̀rọ̀-ìṣe nàà ni a ó ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún. Ẹ̀ wo àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yí.

Wọn **gbé** àga **wá** > **Gbígbe** ni wòngbé àga wá
A **jọ** rìn **dé** ilé > **Rírìn** ni a jọ rìn dé ilé (Bamgbose 2010: 207)

Àmọ̀ sáá, ó ẹ̀e ẹ̀ nígbà mìíràn, kí a ẹ̀ ṣe àtẹ̀numọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe méjèjì.

Wọn **bá** mi **lọ** > **Lílọ** ni wọn bá mi lọ
Bíbá lọ ni wọn bá mi lọ (Bamgbose 2010: 207)

4.4 Àkíyèsí ìtẹ̀numọ̀ fún ẹ̀yán

Tí a bá fẹ̀ ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún ẹ̀yán ajórúko, a gbòdò fi ẹ̀yán arópò-orúko dípò ẹ̀yán tí a ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

Ike **Adé** fọ > **Adé** ni ike **rẹ** fọ
Ọmọ **Olú** kú > **Olú** ni ọmọ **rẹ** kú
Mo lọ sí oko **Olú** > **Olú** ni mo lọ sí oko **rẹ**
Ike **dúdú** fọ > **Dúdú** ni ike **tí ó** fọ

Àwọn tí a falà sí lókè wònyẹn ni a lè pè ní ẹ̀yán nínú àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ nàà.

4.5 Àkíyèsí ìtẹ̀numọ̀ fún Àpólà atókùn

Ní tí àkíyèsí ìtẹ̀numọ̀ fún àpólà atókùn, ohun tí a ó kàn ẹ̀ ni pé a ó gbé àpólà atókùn nàà sí iwájú gegé bí a ó fi hàn ní ìsàlẹ̀ yí.

Ọmọ nàà wà ní **òkè** > **Ní òkè** ni ọmọ nàà wà---
Òkè ni ọmọ nàà wà---
Ó ti tán **pátápátá** > **Pátápátá** ni ó ti tán--- (Bamgbose 2010: 207)

Àwọn tí a sàlámì lókè wònyẹn ni àpólà atókùn nínú àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ nàà.

5.0 Ìṣoníṣókí

Ní abẹ̀ ìpín yí, pẹ̀lú ọ̀pọ̀ àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ a ti wo oríṣíríṣi fónrán tí a lè ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún bákan nàà ni a ẹ̀ ṣe ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ àláyé nípa ohun tí ẹ̀hun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ jẹ̀ ní èdè Yorùbá àti àwọn ìgbésẹ̀ tí a gbòdò tẹ̀lẹ̀ ní ẹ̀ṣe ìtẹ̀numọ̀ fónrán kòòkan tó bá fàyè gba àyípadà nàà.

6.0 Iṣẹ̀ ẹ̀ṣe

- Kí ni ẹ̀hun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀?
- Àwọn fónrán wo ni a lè ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún ní èdè Yorùbá?
- Ẹ̀ àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ méjì méjì fún ikòòkan àwọn fónrán tí a lè ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún ní èdè Yorùbá.
- Kí ni ìyàtò tó wà láàárín ìṣe ìtẹ̀numọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe àti ọ̀rọ̀-orúko àbọ̀?
- Kí ni àwọn ìgbésẹ̀ fún ẹ̀ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún olùwà?
- Ìgbà wo ni a lè lo ojúlówó arópò-orúko tàbí “ó” gegé bí adelé fónrán tí a ẹ̀ ṣe àtẹ̀numọ̀?
- Fún wa ní àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ ọ̀lọ̀rọ̀-ìṣe méjì tí a ti lè ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe kejì?

8.0 Ìwé ìtókasi

Bámgbóṣé, Ayò. (2010). *Fonólójì àti Gírámà Yorùbá*. University Press PLC. Ibadan.

Adénúgà, Priscilla L. & Ajíbóyè, Oládíípò. 2017. Focus Construction in Yorùbá Literary Text: A Case Study of D.O. Fagunwa's *Ògbójú Odẹ́ Nínú Igbo Irúnmalẹ́*. In Medubi, Deji, Gbadebo Debo & Bello, Abiodun. *Current Studies in Yorùbá Culture, Language and Literature A Festschrift for Olugboyega Alaba*. 244-258.

ÌPÍN KEJÌ: Àwọn fọnrán tí a kò lè ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsí alátẹ̀numọ́ fún

1.0 Ífáàrà

Léyìn tí a ti wo àwọn fọnrán tí a lè ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún, ohun tó kàn ní ìpín yìí ni kí a wo àwọn fọnrán tí a kò lè ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún.

2.0 Èròngbà

Èròngbà wa ni láti ẹ̀ ẹ̀ àwárí àwọn fọnrán tí kò ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́, kí a sì ẹ̀ ẹ̀ àlàyé ìdí tí ọ̀rọ̀ fí rí bẹ̀. Ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ yí maa fún akẹ̀kọ̀ láyè láti ní ìmọ̀ kíkún nípa ohun tí a lè ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún àti àwọn tí a kò lè ẹ̀ ẹ̀ bẹ̀ fún.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Ẹ̀ ẹ̀ àlàyé ohun tí a ní pè ní ẹ̀hun àkíyèsí alátẹ̀numọ́
- Àwọn fọnrán wo ni a kò lè ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún? Kí sì ni ìdí rẹ̀?

4.0 Àyẹ̀wò àpólà-orúkọ àti àpólà atókùn

Àkóónú ìdánilẹ̀kọ̀ yìí ni àyẹ̀wò àwọn fọnrán tí kò ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún, kí a sì ẹ̀ ẹ̀ àlàyé fún àwọn akẹ̀kọ̀ pẹ̀lú àpẹ̀rẹ̀ tó ẹ̀ ẹ̀ gbara lé ìdí tí ọ̀rọ̀ fí rí bẹ̀.

Fọnrán tí kò ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ ni ọ̀rọ̀ tàbí àpólà tí òfin kò fàyè gbà láti kúrò láyè rẹ̀ fún ìdí itẹ̀numọ́. Àpólà méjì pàtàkì ni a fẹ́ ẹ̀ ẹ̀ àfihàn ibi tí òfin ti de itẹ̀numọ́ nínú èdè Yorùbá gégé bí ó ti hàn ní àkọ̀lé òkè. A ó wò wọn lókò̀kan.

4.1 Àpólà-orúkọ

Tí àpólà-orúkọ bá ní ẹ̀yán, òtẹ̀ de ohun tí a lè gbé àti ohun tí a kò lè gbé nínú fọnrán àpólà-orúkọ bẹ̀. Fún ìbèrẹ̀, ẹ̀ jẹ́ kí a kọ̀kọ̀ wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yìí.

ẹ̀ran náà
ẹ̀ran yíí
ẹ̀ran kan

ẹ̀ran dúdú
ẹ̀ran kékeré
ẹ̀ran méjì
ẹ̀ran púpọ̀

ẹ̀ran Ìbíyẹ̀
ilé Adékólá

Tí a bá farabalẹ̀ wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wònyẹn dáadàa, a ó ri wí pé ìsọ̀rí méta ni wọn. Àpẹ̀rẹ̀ méta àkọ̀kọ̀ jẹ́ APOR tí orúkọ rẹ̀ gba ẹ̀yán aṣàfihàn (náà, yíí, kan), ọ̀wọ̀ kejì jẹ́ orúkọ tí ẹ̀yán rẹ̀ jẹ́ àpẹ̀júwe (dúdú, kékeré), aṣònkà (méjì) àti aṣoye aláìnígbèdẹ̀ke (púpọ̀). Ohun kan tó pa gbogbo wọn pọ̀ ni wí pe gbogbo APOR, ìyẹn orúkọ àti ẹ̀yán ni a lè ẹ̀ ẹ̀ itẹ̀numọ́ fún nípa àmúlò òfin àgbé̀fò. Ẹ̀ wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wònyí:

- (i) Mo rí ẹ̀ran náà
Ẹ̀ran náà ni mo rí---

- (ii) Oḍe pa **eran kékeré**
Eran kékeré ni oḍe pa
- (iii) Oḍe pa **eran Ìbíyẹ---**
Eran Ìbíyẹ ni Oḍe pa---

Kókó kejì ni wí pé tí ọ̀rò orúkọ bá gba èyán, kò şeé şe kí a şe itẹnumọ èyán yẹn nìkan bó ti hàn nínú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

- (i) ***nàà** ni oḍe pa [eran---]
- (ii) ***Dúdú** ni oḍe pa [eran---]
- (iii) ***Ìbíyẹ** ni oḍe pa [eran---]

Ìjẹ àtúnṣe wà fún àwọn ipèdè tí a sà lámì lóke? Fún ti èyán aṣàfihàn àti aṣapẹjúwe, kò sí àtúnṣe tí ó lè mú kí ipèdè nàà şeé gbà níwọn tó bá jẹ pé àfojúsùn wa ni kí a şe itẹnumọ wọn. Ní ti èyán olohun, ẹ wo àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

- (i) **Ìbíyẹ** ni oḍe pa [eran rẹ].

Kí ipèdè yẹn tó şeé gbà ó di dandan kí a fi arópò-orúkọ adelé sípò èyán nàà.

Kókó kẹta ni wí pé a kò lè şe itẹnumọ orúkọ kí a fi èyán rẹ sílẹ̀.

- (i) *Eran ni mo rí [---nàà]
- (ii) *Eran ni oḍe pa [---kékeré]
- (iii) *Eran ni oḍe pa [---Ìbíyẹ]

Kókó tí a şe àkànmọlẹ̀ níbí ni wí pé fún APOR tó bá gba èyán, kò şeé şe kí a şe itẹnumọ èyán yàtọ̀ sí èyán olóhun. Èwẹ, ajá ti korokoro ọ̀rùn rẹ̀ ni orúkọ ni èyán jẹ̀ nínú APOR nítorí pé kò síbí tí ajá n lọ̀ tó lè fi korokoro ọ̀rùn rẹ̀ sílẹ̀; ìyẹn ni pé a kò lè şe itẹnumọ orúkọ nìkan kí a fi èyán rẹ̀ sílẹ̀.

4.2 Àpólà atókùn

Fónrán míràn tí itẹnumọ̀ ti lè wáyé ni àpólà atókùn (APAT) b.a.

ni Ìbàdàn
sí Èkó

Ohun tí a máa retí ni kí a lè şe itẹnumọ̀ gbogbo APAT. Bẹ̀ẹ̀ nàà ni ọ̀rò rí ní (i) àti (ii). Ẹ wo àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ nàà.

- (i) Ọ̀jọ̀ n gbé **ní Ìbàdàn**
[**Ní Ìbàdàn**] ni Ọ̀jọ̀ n gbé [---]
[**Ìbàdàn**] ni Ọ̀jọ̀ n gbé [---]
*[**Ìbàdàn** ni Ọ̀jọ̀ n gbé [---ní]
- (ii) **Şóyínká kọ lẹ̀tà [sí ìjọba]**.
[**Sí ìjọba**] ni **Şóyínká kọ lẹ̀tà** [---].
[**Ìjọba**] ni **Şóyínká kọ lẹ̀tà**.
[**Ìjọba**] ni **Şóyínká kọ lẹ̀tà [sí---**].
- (iii) *[**Ní**] Ọ̀jọ̀ n gbé [---**Ìbàdàn**]
*[**Sí**] **Şóyínká kọ lẹ̀tà [--- ìjọba]**.

Ohun kan tí a kò retí ni kí a yọ korokoro kurò lórùn ajá, ìyẹn kí a gbé orúkọ kúrò kí a fi atókùn rẹ sílẹ̀. Bẹ̀ẹ̀ lórò rí fún APAT oní-ní. Ìdí nìyẹn tí ***[Ìbàdàn]** ni Òjó n gbé [---ní] kò fi bétí mu? Šé bẹ̀ẹ̀ lórò rí fún APAT oní-sí? Rárá o. Ìdí nìyẹn tí “**[Ìjọba]** ni Šóyínká kọ lẹ̀tá [sí--]” fi bétí mu. Še ni a gbe (àpólà)-orúkọ tí a fi atókùn rẹ̀ sílẹ̀. Kódà ó bétí mu, ó sì šeé gbà ju “[sí **Ìjọba]** ni Šóyínká kọ lẹ̀tá”. Ọ̀rò kò tán síbẹ̀ o. Ohun tí a kò retí ni kí a fi ìyá sílẹ̀ kí a máa gbé ọ̀mọ̀ lọ, ìyẹn ni pé kò šeé še kí a še ìtẹ̀numọ̀ atókùn kí a fi (àpólà)-orúkọ sílẹ̀. Ìyẹn ni a fi hàn ní (iii).

5.0 Iṣonísókí

Àgbéyèwo ohun tí a še ní ìpín yìí ní fínnifínní ni àwọn fónrán àkíyèsí alátẹ̀numọ̀. A kókó še àfihàn àwọn fónrán tí a lè še ìtẹ̀numọ̀, kí a tó bẹ̀rẹ̀ sí ní še àfihàn àti àlàyé ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn. A sì fi àwọn àpẹ̀rẹ̀ tó šeé gbára lé še àtílẹ̀yìn ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn. A tẹ̀síwájú láti wo àwọn fónrán tí kò šeé še ìtẹ̀numọ̀ nínú APOR àti APAT àti òtẹ̀ tí ó dè wọn.

6.0 Iṣẹ̀ ṣíṣe

- Kí ni àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ lédè Yorùbá?
- Dárúkọ̀ àwọn fónrán tí a lè še ìtẹ̀numọ̀ kí o sì fún wa ní àpẹ̀rẹ̀ wọn.
- Ìjọra àti ìyàtò wó ló wà ní ìšètẹ̀numọ̀ APOR àti APAT? Jẹ́ kí àpẹ̀rẹ̀ šègbè léyìn idáhùn rẹ̀.
- Kí ni àwọn fónrán tí a kò lè še ìtẹ̀numọ̀ alákíyèsí wọn? Jẹ́ kí àpẹ̀rẹ̀ tó rinlẹ̀ šègbè idáhùn rẹ̀.

7.0 Ìwé Ìtókasi

- Adénúgà, Priscilla L. & Ajíbóyè, Ọ̀ládiípò. 2017. Focus Construction in Yorùbá Literary Text: A Case Study of D.O. Fagunwa’s *Ògbójú Ọ̀dẹ̀ Nínú Igbo Irúnmalẹ̀*. In Medubi, Deji, Gbadebo Debo & Bello, Abiodun. *Current Studies in Yorùbá Culture, Language and Literature A Festschrift for Olugboyega Alaba*. 244-258.
- Awobuluyi, Oladele. 1987. *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*, New Series No 1:88-102.
- Bámgbóšé, Ayò. (2010). Fonólójì àti Gírámà Yorùbá.
- Owólábí, Kólá. 1987. Focus Construction as Noun Phrases-A Critique. *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*, New Series No 1:45-62.

ÌPÍN KẸ̀TA: Èrò tó šègbè léyìn ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gégé bí àpólà-orúkọ

1.0 Ìfáárà

A tí še èkúnréré̀ àlàyé nípa ohun tí a mò nípa àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ àti àwọn fónrán tí a lè še ìtẹ̀numọ̀ fún ní èdè Yorùbá ní ìpín kìní. Ní ìpín kejì, a še àfihàn àwọn ihun tí a kò le še ìtẹ̀numọ̀ fún. Ni ìpín yìí, a ó še àyèwò àwọn ohun tí ó jẹ́ ìšoro nípa ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀. Ìdí tí a fi pé èyí ní ìšoro ni pé, èrò méjì ló wà lórí ihun ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀. Àwọn onímọ̀ kan gbà pé àpólà-orúkọ ni ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ jẹ́, nígbà tí àwọn onímọ̀ mìíràn gbà pé odindi gbólóhùn ni wọn gbà pé àkíyèsí alátẹ̀numọ̀. Ohun tí a máa dojú kọ̀ níbí ni èrò pé ‘àpólà orúkọ ni àkíyèsí alátẹ̀numọ̀’ jẹ́.

2.0 Èròngbà

Èròngbà wà ní láti še àgbéyèwò lórí èrò àwọn onímọ̀ tí wọn gbà pé àpólà orúkọ ni àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ jẹ́.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Kí ni APOR àti àbùdá rẹ̀

- Mènu ba kókó kan tó sẹgbè lẹyìn pé APOR ni ẹhun àkíyèsí alátẹnumọ kí o sì fi àlàyé àti àpẹẹrẹ gbe idáhùn rẹ.

4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀: Èrò tó sẹgbè lẹyìn ihun àkíyèsí alátẹnumọ gégé bí àpólà orúko

Tí afojúsun wa ní ìpín yìí bá jẹ ọ̀nà láti wo àwíjàrẹ èrò pé ihun àkíyèsí alátẹnumọ jẹ àpólà-orúko, a le bèrẹ nípa rírán ara wa létí ohun tí àpólà orúko jẹ. Ohun náà ni wí pé ó lè jẹ ẹyọ ọ̀rọ-orúko tàbí arọ̀pò-orúko, ó sì lè jẹ ọ̀rọ-orúko tí ó ní ẹ̀yán. Iṣẹ̀ àti ipò wọn nínú gbólóhùn ní a fi ní dá àpólà-orúko mọ. Bákan náà, ó yẹ kí a ni lókàn pé àpólà-orúko lè wà ní ipò olùwà tàbí àbò. E wo àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀ yìí.

Ẹyọ ọ̀rọ-orúko	arọ̀pò-orúko	Ọ̀rọ-orúko ẹ̀lẹ̀yàn án
Ade ẹjun	O ẹjun	Ajá a Bólá kú
Olú sùn	Wón sùn	Ọlá oníbàtà dé
O rí Adé	Olú náà rí i	Okọ pa ajá a Bólá
A bẹ Olú	Ìyá náà bẹ é	Mo rí Ọla Oníbàtà

Àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn fi àlàyé wa lókè hàn. Àwọn tí a sà lámì dúdú ni àpólà-orúko.

Awóbùlúyì (1978; 1987) gbà pé àpólà orúko ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ ní èdè Yorùbá. Ní èrò yẹn, wọn gbà pé ihun tí a bá ṣe itẹnumọ fún ni orí fún ẹhun náà. Wọn sì gbé èrò wọn kalẹ̀ pẹ̀lú àtílẹ̀yìn àwọn kókó wònyí.

Èkíní, kíkì APOR tàbí àpólà àpónlé ní ó lè jẹ àbò fún ọ̀rọ̀ ìṣe, **ṣe**. Gégé bí èrò yìí ti lọ, níwọn bí ihun àkíyèsí alátẹnumọ náà ti lè jẹ àbò fún ọ̀rọ̀-ìṣe náà, fónrán náà gbòdò jẹ APOR.

Àpẹẹrẹ:

Kì í **ṣe** [Òjó ni a fẹ́ é rí]

Èkejì, ihun àkíyèsí alátẹnumọ fara pé ti awẹ-gbólóhùn aṣàpẹjúwe nítorí pé bí a ti ṣe lè ṣe itẹnumọ fún àwọn àpólà-orúko àti àpólà-ìṣe náà ni a lè sọ won di awẹ gbólóhùn aṣàpẹjúwe. E jẹ kí a wo àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀:

Olè jí owó Òjó

(i) Olè ni ó jí owó Òjó
Owó Òjó ni olè jí
Jíjí ni olè jì owó Òjó
Òjó ni olè jí owó rẹ

(ii) Olè tí ó jí owó Òjó
Owó Òjó tí olè jí
Jíjí tí olè jì owó Òjó
Òjó tí olè jí owó rẹ

Kókó kẹta ni ẹ̀yí tí ò gbà pé nítorí pé ó ṣeé ṣe kí a ṣe itẹnumọ àpólà-ìṣe tó bèè tó fi jẹ pé tí itẹnumọ náà bá wáyé, a ó sọ ọ̀rọ̀-ìṣe náà di ọ̀rọ̀-orúko, a ó fi èdà ọ̀rọ̀-ìṣe náà sí àyè rẹ, tí a ó sì gbé ẹ̀yí tí a ṣe itẹnumọ lọ sí ìbèrẹ̀ gbólóhùn pẹ̀lú àtílẹ̀yìn “ní”, ẹ̀yí gan-an ló mú kí ọ̀rọ̀-ìṣe tí a ṣe itẹnumọ rẹ ṣe déédé pẹ̀lú fónrán tí a máa n ṣe itẹnumọ fún, tí a pè ní APOR.

Àpẹẹrẹ:

Rírà ni mo **ra** ìwé.

Jíjẹ ni mo jẹ iṣu.

Kókó kẹrin ni àwíjare tó ṣègbè léyìn èrò pé àpólà-orúkọ ni ihun àkíyèsí alátẹnumọ. Èyí ni pàsípààrò ijẹyọ rẹ pẹlú arópò-orúkọ bí **mo/mi** tí kò lè gba èyán tàbí kí ó jẹyọ sáájú wúnrèn itẹnumọ “ni”. Èrò yẹn ni ó mú kí wọn sọ pé fónrán itẹnumọ nínú ihun àkíyèsí alátẹnumọ ni orí fún gbogbo fónrán nàà.

Mo jí owó Òjọ

*Mo ni ó jí owó Òjọ

*Mo dúdú ni ó jí owó Òjọ

Ní ikádíí, a ti fi èrò Awóbùlúyì tó gbà pé àpólà-orúkọ ni èhun àkíyèsí alátẹnumọ jẹ hàn ní ipín yìí pẹlú àpẹẹrẹ láti gbe èrò rẹ nàà léyìn.

5.0 Iṣonísókí

Ní abẹ ipín yìí, a ṣe àgbéyẹwò lórí èrò onímọ tí ó gbà pé àpólà orúkọ ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ ní èdè Yorùbá. A wo ẹrì kòòkan, a ṣe àlàyé ohun tí ẹrì nàà jẹ, a sì fi àpẹẹrẹ láti inú iṣẹ nàà ṣe ègbè léyìn àwọn ẹrì òhún.

6.0 Iṣẹ ṣíṣe

a. Kí ni àwọn ẹrì láti ṣègbè pé àpólà-orúkọ ni fónrán àkíyèsí alátẹnumọ jẹ?

b. Kí ni èrò pé fónrán àkíyèsí alátẹnumọ jẹ àpólà-orúkọ?

d. Kọ àpẹẹrẹ mẹta mẹta lórí èrò Awóbùlúyì tí o fi hàn pé àpólà-orúkọ ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ.

7.0 Ìwé itókasi

Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.

Awobuluyi, Oladele (1987). Focus Constructios as Noun Phrases: A Reply. *Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 73-86.

Bámgbósé, Ayò. (2010). Fonólòjì àti Gírámà Yorùbá.

ÌPÍN KẸRIN: Èrò tó ṣègbè léyìn ihun àkíyèsí alátẹnumọ gégé bí gbólòhùn

1.0 Ifaàrà

Ní abala yìí, a òd fi èrò tó gbà pé odindi gbólòhùn ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ hàn.

2.0 Èròngbà àti àfojúsùn

Ohun tí a fẹ gbiyànjú láti ṣe ni kí a jẹ kí akẹkọọ ní òye kíkún nípa èrò àwọn onímọ tí wọn gbà pé gbólòhùn ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ.

3.0 Ìbéèrè Ìṣáájú

- Kí ni àlàyé tí o lè ṣe láti fihàn pé gbólòhùn kíkún ni èhun àkíyèsí alátẹnumọ?
- Kí àwíjare tó tako èrò pé gbólòhùn kíkún ni èhun àkíyèsí alátẹnumọ?
- Kí ni èrò tire láti fihàn pé gbólòhùn kíkún ni èhun àkíyèsí alátẹnumọ?

4.0 Idánilẹkọọ: Èrò tó ṣègbè léyìn ihun àkíyèsí alátẹnumọ gégé bí gbólòhùn

Àkóónú idánilèkòyó yí ni láti ɛ̀ ̀àgbéyèwò kíkún, pèlú àlàyé tó fẹ̀sẹ̀ rinlẹ̀ ɛ̀ ̀àtílẹ̀yìn èrò àwọn onímò tí wọn gbà pé gbólóhùn ni àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ múlẹ̀, kí a sì fi àpẹ̀rẹ̀ láti inú iṣẹ̀ wọn gbe kókó kòkòkan.

Fún ìránilétí, gbólóhùn ni àtòpọ̀ ọ̀rọ̀ ní ilàna òfin inú èdè tí irú àtòpọ̀ nàà sì máa fún wa ní ìtumọ̀ kíkún, b.a.

Olú jẹ̀ iṣu

Èrò onímò tó gbà pé ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ jẹ̀ èkúnréré gbólóhùn yàtò pátápátá sí ti èrò onímò tó gbà pé àpòlà-orúkọ ni ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀. Àwọn kókó tí onímò nàà fi ɛ̀g̀bè lẹ̀yìn èrò tirẹ̀ nìwònyí:

Èkíní, onímò nàà gbà pé àti fónrán àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ àti odindi gbólóhùn ni a lè lo àwọn ọ̀rọ̀-èyán bí òjẹ̀, àṣé, síbèsíbè, ní tòótó, abbl. pèlú rẹ̀, nítorí nàà, gbólóhùn ni ihun àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ gbòdò jẹ̀.

Ñjẹ̀ [Bólá ra ìwé]

Ñjẹ̀ [Bólá ni ó ra ìwé]

[Bólá ra ìwé] **ní tòótó.**

[Bólá ni ó ra ìwé] **ní tòótó.**

Àṣé [Bólá ra ìwé]

Àṣé [Bólá ni ó ra ìwé]

Àmọ̀ sáá, gégé bí èrò onímò nàà, àwọn èyán gbólóhùn òkè yí kò lè yán APOR.

***Ñjẹ̀** [Bólá tí mo rí]

*[Bólá yẹn] **ní tóótó**

Nítorí nàà, onímò yẹn gbà pé gbólóhùn kíkún ni àkíyèsí alátẹ̀numọ̀.

Kókó kejì ni wí pé a lè fi ọ̀rọ̀-àsopọ̀ bí sùgbón, àmọ̀, àti sì so gbólóhùn kíkún méjì pọ̀, bí a ti ɛ̀ lè so fónrán àkíyèsí alátẹ̀numọ̀ méjì nàà pọ̀.

[Bólá ra ìwé] **sùgbón** [Olú ra filà]

[Bólá ni ó ra ìwé] **sùgbón** [Olú ni ó ra filà]

[Bólá ra ìwé], [Olú **sì** ra filà]

[Bólá ni ó ra ìwé], [Olú ni ó **sì** ra filà]

Àmọ̀ sáá, gégé bí èrò onímò nàà, a kò lè fi irúfẹ̀ ọ̀rọ̀ àsopọ̀ òkè so APOR méjì.

*[Bólá tí ó ra ìwé] **sùgbón** [Olú tí ó ra filà]

*[Bólá tí ó ra ìwé], [Olú tí ó **sì** ra filà]

Kókó ikẹta ni èyí tí ó sọ wí pé a lè fi ọ̀rọ̀-àsopọ̀ b.a., **sùgbón**, **àmọ̀**, **sì** so odindin gbólóhùn àti ihun akíyèsí alátẹ̀numọ̀ pọ̀ sùgbón èyí kò ɛ̀sẹ̀sẹ̀ fún APOR.

[Ìwé ni Bólá rà] **sùgbón** [Olú ra filà]

[Bólá ra ìwé], [Filà **sì** ni Olú rà]

Kókó ìkẹ̀rìn ní wí pé gégé bí a ẹ̀ lẹ̀ ẹ̀ àfàgùn fàwẹ̀lì tó kẹ̀yìn odindì gbólóhùn náà ní a lẹ̀ ẹ̀ fún ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀.

Olú ra filà > Olú ra filàa
Olú ní ó ra filà > Olú ní ó ra filàa

Ní tí èrò onímọ̀ yìí, irú àfàgùn yìí kò ẹ̀é ẹ̀ fún APOR. Bí a bá gùn lé èrò onímọ̀ náà, àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yìí kò ní bẹ̀tí mu.

*[ẹ̀ja tútù] àti [ẹ̀fọ̀ rírò]o
*[kẹ̀kẹ̀] àti [mọ̀tò]o

Kókó karùn-ún, ó ẹ̀é ẹ̀ kí odindin gbólóhùn àti ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀ nùhun kan náà b.a. OR-IS-OR.

Olùkọ̀ jọ mí
Olùkọ̀ ní mí

Olùkọ̀ nà wá
Olùkọ̀ ní wá

Gégé bí onímọ̀ náà tí fẹ̀ ká gbàgbọ̀ o, ọ̀rọ̀-ìṣe ní wúnrèn ìṅnumọ̀ “ní” jẹ̀.

Kókó kẹ̀fà, gégé bí ojúlówó gbólóhùn, a kò lẹ̀ fí àti, òun, pẹ̀lú so ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀ méjì pọ̀.

*[Bọ̀lá ra ìwé] **àti** [Olú ra filà]
*[Bọ̀lá ní ó ra ìwé] **àti** [Olú ní ó ra filà]

*[Bọ̀lá ra ìwé] **pẹ̀lú** [Olú ra filà]
*[Bọ̀lá ní ó ra ìwé] **pẹ̀lú** [Olú ní ó ra filà]

Kókó ikẹ̀je ní wí a lẹ̀ fí “pé” sọ gbólóhùn tàbí ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀ di orúkọ̀.

Pé [Bọ̀lá ra ìwé dára]
Pé [Bọ̀lá ní ó ra ìwé dára]

Kókó kẹ̀jọ̀ ní wí pé gégé bí tí gbólóhùn, ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀ lẹ̀ dá wà fúnra rẹ̀ láì sí fúnrán mìíràn sáájú tàbí lẹ̀yìn rẹ̀. Àmọ̀ sáá, ọ̀rọ̀ kò rì bẹ̀ fún APOR tí ó ẹ̀é ẹ̀ kí ohun mìíràn sáájú tàbí tẹ̀le.

Ìwé tí mo rà
Ìwé tí mo rà dà?
Mo rí ìwé tí mo rà.

5.0 Iṣọ̀nísókí

Ní abẹ̀ ipín yìí, a tí ẹ̀ àgbéyèwo èrò tí ó ẹ̀ àtílẹ̀yìn fún ẹ̀ṣe ìtupalẹ̀ ìhun àkíyèsí aláṅnumọ̀ gégé bí gbólóhùn. A wò àwọn kókó tí wọn gbékalẹ̀ ní ọ̀kọ̀ọ̀kan pẹ̀lú àlàyé nípa wọn tí a sì ẹ̀ àfihàn àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí onímọ̀ gbé kalẹ̀. A ẹ̀ àfikún àwọn àpẹ̀rẹ̀ mìíràn níbi tó yẹ̀ láti ẹ̀ bẹ̀.

6.0 Iṣẹ̀ ẹ̀ṣe

- a. Kí ni àwọn èrì láti sẹgbè pé gbólóhùn kíkún ni fọrán àkíyèsí alátẹnumọ jẹ?
- b. Kí ni èrò tírẹ lórí pé fọrán àkíyèsí alátẹnumọ jẹ gbólóhùn?
- d. Kọ àpẹẹrẹ méta méta lórí èrò tí o fi hàn pé gbólóhùn kíkún ni àkíyèsí alátẹnumọ jẹ.

7.0 Ìwé ìtókasi

Awobuluyi, Oladele (1987). Focus Constructios as Noun Phrases: A Reply. *Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 45-62.

Awobuluyi, Oladele (1978). *Essentials of Yoruba Grammar*. UPL. Oxford University Press, Ibadan.

Owólábí, Kólá (1987). Focus Construction as Noun Phrases – A Critique. *Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*, 73-86.

ÌPÍN KARÙN-ÚN: Àpólà-orúkọ Agéírí

1.0 Ìfáàrà

Ní abé ìpín yìí, a ó bèrè pèlú oríkì ihun síntáàsì tí a pè ní àpólà-orúkọ agéírí ní èdè Yorùbá. A ó wo ihun àpólà yìí pèlú èrò àwọn onígíramà méjì nípa bóyá àpólà yìí fúnra rẹ pé tàbí abirùn ni. A ó ẹ àfihàn àwọn kókó tó sẹgbè leyin èrò kòòkan pèlú àpẹẹrẹ tó ẹé gbára lé.

2.0 Èròngbà àti àfojúsùn

Ohun tí a gbà lérò láti ẹ ní ìsòrí yìí ni èkúnréré àlàyé nípa àpólà-orúkọ agéírí, ìrísí, isẹ àti itumọ rẹ lònà tí akékòọ fúnra wọn yòò lè fi èrò tí wọn hàn nípa àpólà nàà.

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

- Fún àpólà-orúkọ agéírí ni itumọ tó máa yéni yékéyéké
- Kí ni àkóónú àpólà-orúkọ agéírí?
- Kí ni àpólà-orúkọ agéírí fi yàtò sí àpólà-orúkọ oníbàátan?

4.0 Àkóónú Ìdánlẹ̀kọ̀

Àkóónú isẹ wa ní ìpín yìí ni àlàyé lórí àpólà-orúkọ agéírí, ohun tí wúnrèn **ti** tó wà níbèrè àpólà rẹ jé kí a sì lè ẹ àgbékalẹ àwọn èrò tó gbà pé ọrọ orúkọ ni wúnrèn **ti** àti èrò tó takò ó.

Gẹgẹ bí orúkọ rẹ àpólà-orúkọ agéírí jé akùdẹ tàbí abirun. Ibi tí a ti máa n rí ni inú àpólà-orúkọ oníbàátan tó ti sọ àpólà-orúkọ olóhun nù. Nítorí wí pé ó ti sọ apákan rẹ nù nínú afọ gan-an ló fi ya abirùn.

Kí a tó bèrè sí pín isẹ nàà sí ìsòrí ìsòrí, ó tó kí a kókó fún wa ní àpẹẹrẹ irú àpólà tí a n sọrọ bá yìí.

Àpẹẹrẹ àpólà nàà ló wà nísàlẹ̀.

A: ti Adé
ti Dàda
ti èmi
ti bàbá

Ohun tó kàn ni àlàyé lórí àwọn àpẹẹrẹ òkè pèlú èrò bóyá ní òtítọ àti ní òdodo, àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn pé tàbí wọn kò pé. Tí wọn kò bá pé, a jé wí pé abirùn ni wọn.

Ìsòrí méjì pàtàkì ni isẹ yìí pín sí. Ìsòrí kan máa dá lórí èrò pé atọka ìní ni wúnrèn ti. Ìsòrí kejì máa dá lórí pé ọrọ-orúkọ/arópò-orúkọ ní í se.

4.1 Atọka ìní ni wúnrèn ti, kì í ẹ arópò-orúkọ tàbí ọrọ orúkọ

Gẹgẹ bí a ti ẹ àlàyé tí a sì ti fi hàn ní módù kejì, inú ìhun oníbaátan ni **ti**, tí à ní sọrò bá yí ti máa ní jẹ jáde. Àpẹẹrẹ èkúnréré àpólà-orúkọ tó ti máa ní wáyé gẹgẹ bí a ti fi hàn ní módù kejì náà ni a tún ẹ nísàlẹ fún ìrántí:

B: aṣọ	ti	Adé
omọ	ti	Bùnmi
ata	ti	ìyá
ẹran	ti	Ìbíyẹ
ẹja	ti	èmi

Àlàyé wa nípa ìhun òkè gẹgẹ bí ó ti hàn ketekete nínú àwọn àpẹẹrẹ márùn-ún yẹn ni pé ìsòrí mэта ni òkòòkan wọn ní: **APOR ìní**, ìyẹn ohun kan tí a ni bí owó, aṣọ, abbl. ni ó ṣáájú, **APOR olóhun** bí Adé, ìyá, èmi ni ó kẹyìn. Ní àárín APOR-ìní àti APOR-olóhun ni wúnrèn **ti** sì máa ní wà ní ọpọ̀ ìgbà.

4.2 Iṣẹ́ “**ti**” nínú àpólà-orúkọ oníbaátan

Èwẹ, kí a tún ránra wa létí, oríṣi àpólà-orúkọ mэта ni ó wà lédè àgbàyé, tí kò sì yọ èdè Yorùbá sílẹ̀. A ti fi ìyẹn hàn ní módù kejì lókè. Kìkì ohun tí a fẹ́ fi hàn níbi ni àwọn wúnrèn méjì olóhun àárín:

wúnrèn oníríísí fáwẹ̀lì: F
wúnrèn **ti**

Ohun mэта pàtàkì ni ó pa wúnrèn méjì náà pọ̀:

Èkínní, àmì ohùn àárín ni wọn dìjọ ní.

Èkejì, wọn lè dìjọ rìn pọ̀ nínú àpólà oníbaátan. E jẹ́ kí a fún wa ní àpẹẹrẹ tó ẹ àfihàn ìjẹyọpọ̀ wọn.

D: ìwé	e	Ø	Dàda
omọ	Ø	ti	èmi
ìwé	e	ti	Túndé

Òfo ni Ø dúró fún nínú àwọn yẹn. Ìgbà tí àwọn méjèjèjì bá dìjọ rìn papọ̀, ìṣẹ́ wọn máa ní yàtò díẹ̀ bí a ó ti fi hàn nísàlẹ̀ yí.

Èkẹta, ìṣẹ́ kan ni wọn jọ máa ní ẹ nínú ìhun tí wọn ti jẹyọ. Kí wá ni ìṣẹ́ wọn náà o? Tí a bá wo àpẹẹrẹ àkò tí “e” ti jẹyọ, òun ni mọ́fímù tó tọ́ka sí ìbáṣepọ̀ tó wà láàárín APOR-ìní àti APOR-olóhun; ìyẹn ni pé, “e” ni ó fi hàn pé ohun tí Dàda ní ni ìwé. Bákan ni ọrọ̀ rí ní ti àpẹẹrẹ kejì, “**ti**” ni ó fi àjọṣe pọ̀ láàárín **omọ** àti **èmi** tó fi hàn wí pé **èmi** ni ó ni **omọ**. Wàyí o, ní àpẹẹrẹ kẹta tí méjèjèjì jọ jẹyọ pọ̀, àwọn méjèjèjì sì jọ fi ìbátan tó wà láàárín “Ìwé” àti “Túndé” hàn. Sùgbón ní àfikún, tí mọ́fímù olóhun oníríísí fáwẹ̀lì “F” bá jẹyọ pọ̀, “ti” yẹn tún máa ní ẹ ìtẹnumọ̀ fún olóhun. Ìyẹn ni wí pé, ìyàtò wà láàárín:

E: ìwé e Túndé àti **ìwé e ti Túndé**

Ìyàtò náà ni wí pé, **ìwé e Túndé** kàn fi hàn pé **Túndé** ni ó ni ìwé sùgbón ní ti **ìwé e ti Túndé** ohun tí ìyẹn fi hàn ni wí pé **Túndé** ni ó ni ìwé yẹn o, kì í ẹ Dàda, Bùnmi, tàbí ẹlòmíràn. Níbi, ìṣẹ́ àrídájú tàbí àkíyèsí àti ìbátan ni **ti** ẹ.

4.3 Báwo ni àpólà-orúkọ oníbaátan ẹ ní di abirùn?

Ní àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ “A” òkè, a ó ri wí pé kíkì wúnrèn **ti** àti APOR-olóhun b.a, **ti Adé** ni ó jẹ̀ yọ. APOR-ìní, ìyẹn, ohun tí ẹnìkan bí **Adé** ni, ìyẹn **owo, ọmọ**, ti pòórà. Ìbèèrè:

Nígbà wo ni APOR-ìní máa n pòórà?
Kí ló fà á tí APOR-ìní fi máa n pòórà?

Kí a tó dáhùn ìbèèrè wònyẹn, ó tó kí a tún bèèrè wí pé: **Şé ó şeé şe** kí àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ “A” yẹn dá wà nínú gbólóhùn bí ti ìsàlẹ̀ wònyí:

E: Mo rí **ti Adé**.
Kúnlé ra **ti Eḅùn**.
Wón rí **ti wa**.

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ wí pé ìpèdè tó bétí mu ni wón, wón kò ní ìtumò kíkún. Kò sí ẹnìkẹ̀ni tí a bá sọ ọ̀kọ̀ọ̀kan wón fún tí kò ní şe é ní hààhin. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, tí ẹnìkan bá dédẹ̀ sọ pé, **Mo rí ti Adé**, láìsí àşotẹ̀lẹ̀, olùgbọ̀ kò ní şàibèèrè pé “kí ní **ti Adé** tí ó rí: owó ni àbí ọmọ?”

E jẹ̀ kí a wá padà sí ìbèèrè méjì òkè: Nígbà wo ni APOR-ìní máa n pòórà? Kí ló fà á tí APOR-ìní fi máa n pòórà? Yorùbá bọ̀, wón ní: àşotì ọ̀rọ̀ ní jẹ̀ “kiní ànà”. Kíkì inú afọ̀ ni a ti lè rí abirùn/agẹ́rì APOR oníbaátan bí ti “A” àti “E”. Ìyẹn tùmò sí pé àşotẹ̀lẹ̀ tàbí àşoşáájú tí gbọ̀dò wà tí olùgbọ̀ ti mò nípa rẹ̀ kí irú ìpèdè bèè tó lè wáyé kó sù tó lè ní ìtumò si. E jẹ̀ kí a wá wo àwọn àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ “F” tó jẹ̀ èkùnrẹ̀rẹ̀ fún “E”.

F: N kò rí [**okọ ti Bùnmi**] şùgbón mo rí [**ti Adé**].
Bóla ra [**aşọ ti Títí**], Kúnlé ra [**ti Eḅùn**].
Olùkọ̀ kò rí [**ìwé ìdánwò ti Adé àti Ọ́jó**] şùgbón, wón rí [**ti wa**].

Tí a bá wá wo àpólà-orúko agẹ́rì tó wà ní “F”, kò sí èyí tí ìtumò rẹ̀ kò hàn ketekete. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, “mo ri ti Adé” ti wá yé ẹnìkẹ̀ni wí pé “okọ̀ ti Adé” ni mo rí, kì í şe “ilé” tàbí “ọmọ” tàbí ohun ìní mìíràn. Nítorí nàà, àpólà-orúko oníbaátan agẹ́rì tó ti sọ APOR-ìní nù kò lè wáyé bí kò bá jẹ̀ pé ó ti kọ̀kọ̀ jẹ̀yọ̀ nínú afọ̀ tó sù ti hàn sí aşafọ̀/olùşọ̀rọ̀ àti olùgbọ̀.

Èrì tí tíọ̀rì şẹ̀gbè àtiwáyé rẹ̀ wà fún àpólà-orúko ìní tó pòórà. Ní ìlànà tíọ̀rì onídàrọ̀, àyè wà fún ìpajẹ̀ APOR tí ó ní èdà tó ti jẹ̀yọ̀ şáájú, èyí ni a pè ní òfin ayèdà. Ohun tí òfin síntáàsi nàà sọ ni pé, “Yọ̀ èdà ọ̀rọ̀/àbí àpólà tó bá ti ní ọ̀rọ̀-ìtókas”. E jẹ̀ kí a fi èyí hàn pelú ọ̀kan nínú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ wònyẹn:

Ìhun Ìpilẹ̀: N kò rí [**okọ ti Bùnmi**] şùgbón mo rí [**okọ ti Adé**].

ÒFIN AYÈDÀ

Ìhun Òkè: N kò rí [**okọ ti Bùnmi**] şùgbón mo rí [---**ti Adé**].

Şé ti jẹ̀ ọ̀rọ̀-orúko/arópò-orúko àbí ó lè şe işẹ̀ ọ̀rọ̀-orúko?

Ohun kan tókù tí a fẹ̀ şe àlàyé rẹ̀ ní ìşọ̀rì yíí ni wúnrèn **ti** tí ó ti hàn kedere wí pé wúnrèn ìbátan ni. Ohun tó kù ni kí a wò ó bóyá işẹ̀ mìíràn wà tí wúnrèn nàà lè şe. Ní pàtàkì a fẹ́ẹ̀ gbídánwò rẹ̀ wò bóyá wúnrèn nàà ní àbùdá ọ̀rọ̀ orúko tàbí kí ó şe işẹ̀ tí ọ̀rọ̀-orúko tàbí arópò-orúko n şe nínú gbólóhùn.

4.4 Arópò-orúko tàbí ọ̀rọ̀ orúko ni wúnrèn ti, kì í şe atọ̀ka ìní

Èrò kan wà tí ó gbà pé, fọ̀nrán tí a fi hàn ní “A” àti “E”, kì í şe abirùn tàbí agẹ́rì. Èrò yẹn gbà pé èkùnrẹ̀rẹ̀ àpólà-orúko oníbaátan ni wón. Kí wá ni “ti” nínú èrò yẹn? Àbá tí èrò yẹn dá ni wí pé ọ̀rọ̀-orúko ní şe. Kí sù ni ó fà á tí ó fi jẹ̀ ọ̀rọ̀-orúko lójú wón? Ìdáhùn ló wà nísàlẹ̀.

a. “ti” lè gba èyán gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ

Wọ̀n pe **ti** ní ọ̀rọ̀-orúkọ nítórí wí pé wọ̀n sọ pé ó lè gba èyán. Èyán tí ó sì lè gbà ni ọ̀rọ̀-orúkọ tí a fàlà sí ní àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀.

- ti Adé
- ti èmi
- ti Baálé

b. “ti” lè yí ohùn ìsàlẹ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe padà sí àárín

Ídí mìíràn tí àbá yẹn fi gbà pé “ti” jẹ ọ̀rọ̀-orúkọ ni wí pé ó lè yí ohùn ìsàlẹ̀ orí ọ̀rọ̀-ìṣe padà sí ohùn àárín, bẹ̀ẹ̀ kíkì ọ̀rọ̀ orúkọ ló lè tẹ̀lé ọ̀rọ̀-ìṣe kí ohùn ìsàlẹ̀ orí rẹ̀ tó lè yípada sí ti àárín.

- Mo gbà ti Adé > Mo gba ti Adé
- Wọ̀n rà ti wa > Wọ̀n ra ti wa

d. ti-OR lè wà ni ipò olùwà àti àbò gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ póníbélé

Síwájú sí, èrò yẹn tún ní ẹ̀rí kan láti sẹ̀gbè àti àtílẹ̀yìn wí pé “ti” jẹ ọ̀rọ̀ orúkọ, nítórí àpólà tó bá ti jẹyọ lè wà ní ipò olùwà àti àbò, bẹ̀ẹ̀, ọ̀rọ̀-orúkọ tàbí APOR nìkan ni ó máa ń wà ní ipò nàà.

- Ti Adé dára. *Olùwà*
- Mo gba ti Adé. *Àbò*

e. Ẹ̀rí ìtẹ̀numọ̀

Ẹ̀rí mìíràn tí ó tún sẹ̀gbè lẹ̀yìn pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni “ti” ni wí pé a lè ṣe ìtẹ̀numọ̀ wọ̀n kí a sì gbé wọ̀n kùrò láyè wọ̀n.

- Ti Adé dára. > Ti Adé ni ó dára.
- Mo gba ti Adé. > Ti Adè ni mo gbà---

Àwọ̀n ẹ̀rí òkè ni wọ̀n fi sẹ̀gbè lẹ̀yìn pé dandan gbọ̀n, ọ̀rọ̀-orúkọ ni “ti” nínú APOR bí “ti Ade”.

4.5 Àríwísí èrò pé èkúnrẹ̀rẹ̀ àpólà-orúkọ oníbàátan ni “ti APOR”

Tí ó bá jẹ pé èkúnrẹ̀rẹ̀ àpólà-orúkọ oníbàátan ni wọ̀n, ìyẹn tí àpẹ̀rẹ̀: bí **ti Adé** bá jẹ èkúnrẹ̀rẹ̀ APOR-oníbàátan, tí **ti** bá jẹ ọ̀rọ̀-orúkọ, ohun àkókó tí a gbódò ṣe ni kí a wo ìbáṣepọ̀ rẹ̀ pẹ̀lú àpólà-orúkọ oníbàátan kíkún tó ní APOR-íní nínú gégé bí a tún ti fi hàn nísàlẹ̀:

- Mo rí **ti Adé**.
- Mo rí **omọ ti Adé**.

Ohun méjì ló gba àkíyèsí nínú àpẹ̀rẹ̀ méjì nàà. Èkínní, ara àpẹ̀rẹ̀ kejì ni a ti yọ àpẹ̀rẹ̀ àkókó jáde. Èkejì, ipò kan nàà ni àwọ̀n méjèèjì wà, ìyẹn àbò. Pabanbarì rẹ̀ ni wí pé, tó bá jẹ pé ní òtítọ̀ àti ní òdodo ni “ti” jẹ ọ̀rọ̀-orúkọ tàbí arọ̀pò-orúkọ, ó yẹ kí ó lè dá dúrò nínú àwọ̀n àpẹ̀rẹ̀ tí ó ti jẹyọ nínú ẹ̀rí (a-e) òkè. Sùgbọ̀n, ọ̀rọ̀ kò rí bẹ̀ẹ̀ o. Ídí nìyí tí àwọ̀n ìpèdè ìsàlẹ̀ wọ̀nyí ṣe gba àmì ìràwọ̀ tó túmọ̀ sí wí pé, wọ̀n kò bétí mu.

- a. **ti kò lè dá dúrò láigba èyán gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ**
*ti
- b. **“ti” kọ ló ń yí ohùn ìsàlẹ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe padà sí àárín**

*Mo gba ti

d. “**ti**” lásán kò lè wà nì ipò olùwà àti àbò gégé bí ọ̀rọ̀-orúkọ pọ̀nńbélé

*Ti dára. Olùwà

*Mo gba ti. Àbò

e. A kò lè dà ẹ̀ ṣe ìtẹ̀numọ̀ fún “**ti**”

*Ti ni ó dára.

*Ti ni mo gbà---

Ohun tí a fi hàn lókè yí tú àsírí èrò pé “ti” jẹ ọ̀rọ̀-orúkọ tàbí arọ̀pò-orúkọ. Ó wá hàn gbangba gbàngbà wí pé àfòmọ̀ lásán tí kò ní gbòngbò ni “ti”, kò sì lè dá dúró fúnra rẹ̀ rára.

Ní kúkúró, ní ipín yí, a ti ẹ̀ ṣe àlàyé lórí ohun tí fọ̀nrán “ti-APOR” jẹ àti ohun tí kò jẹ. A sì fi hàn pé “ti” kì í ẹ̀ ṣe ọ̀rọ̀-orúkọ, rára. Ohun tó jẹ àti iṣẹ̀ tó ń ẹ̀ ṣe ni wúnrèn ìbátan pọ̀nńbélé ni.

5.0 Ìṣọ̀nísókí

A bẹ̀rẹ̀ iṣẹ̀ yí nípa fífún àpólà-orúkọ agẹ́rì ní oríkì, a sì ẹ̀ ṣe àfihàn àwọn àpeṣe rẹ̀. A tẹ̀síwájú láti fi fọ̀nrán àpólà rẹ̀ àti iṣẹ̀ tí “ti” inu àpólà nàà ń ẹ̀ ṣe. A tẹ̀síwájú láti wo èrò pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni “ti” inu àpólà-orúkọ oníbàátan pèlú ẹ̀rì tó ẹ̀gbè èrò nàà. A wáa wo ọ̀kọ̀ọ̀kan ẹ̀rì nàà àti idí tí wọn kò fi lẹ̀sẹ̀ nílẹ̀ pèlú àpeṣe.

6.0 Iṣẹ̀ ẹ̀ṣe

a. Wúnrèn mèlòó ni a lè lò gégé bí wúnrèn ìbátan? Kí ni irísí àti ìjẹyọ̀ wọn?

b. Kí ni àpólà-orúkọ agẹ́rì? Fi ẹ̀rì tó tọ̀ hàn pé agẹ́rì ni àpólà nàà.

d. Kí ni ẹ̀rì tó ẹ̀gbè lẹ̀yìn pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni “ti”?

e. Kí ni ẹ̀rì tó tako pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni “ti”?

ẹ. Kí ni èrò tírẹ̀ lórí wúnrèn “ti” tí a máa ń bá pàdé nínú APOR oníbàátan?

7.0 Ìwé Ìtókasi.

Ajíbóyè, Oládíípò. 2014. Wúnrèn ti inu àpólà orúkọ oníbàátan kì í ẹ̀ ṣe ọ̀rọ̀-orúkọ. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol 7, No 3. 168-185.

Ajíbóyè, Oládíípò. 2011. ‘Iṣẹ̀ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inu Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Ẹ̀rì láti inu àwọn èdè miíràn: A reply to Awobuluyi’s rejoinder’. (Function of the Mid tone vowel in Yorùbá Genitive Construction: Evidence from other languages). *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 55-82.

Ajíbóyè, Oládíípò. 2008. ‘Iṣẹ̀ Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín inu Àpólà Oníbàátan Yorùbá: Ẹ̀rì láti inu àwọn èdè miíràn’. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Volume 5(1):1-24.

Ajíbóyè, Oládíípò. 2007. ‘Òfin Aláyèmàyè láàárín Fáwẹ̀lì Olóhùn Àárín àti Ohùn Ìsàlẹ̀ nínú Àpólà Oníbàátan lédè Yorùbá’. *Lààńgbàsà*. Volume 13: 6-17. Lagos.

Awóbùlúyì, Oládélé. 2018. ‘Àpólà-orúkọ Agẹ́rì Nínú Èdè Yorùbá’. *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 9, N0 2: 1-20